

કિંમત : રૂ. ૨૫.૦૦

- વર્ષ દરમિયાન કુલ ૧૨ અંકો (છ અંક અને છ પુસ્તિકાઓ.)
  - લવાજમ વર્ષ માટે વિકલ્પ : જુલાઈથી જુન કે જાન્યુઆરીથી ડિસેમ્બર.
  - લવાજમ : વાર્ષિક રૂ. ૩૦૦/- ૩ વર્ષ : રૂ. ૮૦૦/-
૫ વર્ષ : રૂ. ૧૩૫૦/- આજીવન : રૂ. ૭૦૦૦/-
- વિદેશ લવાજમ : વાર્ષિક રૂ. ૧૨૫૦/- ૫ વર્ષ માટે રૂ. ૬,૦૦૦/-

“વિચારવલોણું પરિવાર” નું વાર્ષિક લવાજમ આપના વિસ્તારમાં આવેલી દેના બેંકમાં ડાયરેક્ટ જમા કરાવી શકો છો. (ચેક “વિચારવલોણું પરિવાર”ના નામનો લખવો, શાખા: લો-કોલેજ રોડ, અમદાવાદ, સેવિંગ ખાતા નં. ૦૫૪૯૧૦૦૦૨૫૨૨ માં જમા કરાવવો) રકમ જમા કરાવ્યા બાદ તેની બેંકની અસલ રિસીપ્ટ વિચારવલોણું પરિવાર, અમદાવાદની ઓફિસમાં નીચે જણાવેલ સરનામે મોકલી આપવી. ઈન્ટરનેટ બેંકિંગ માટે અમારો IFSC No. BKDN0110549 છે.

મનીઓર્ડર તથા બેંક ડ્રાફ્ટ દ્વારા પણ લવાજમ અમદાવાદની ઓફિસે મોકલી શકાય છે.
ઓફિસ સમય : ૧૦.૦૦ થી ૧૨.૦૦ ● ૫.૦૦ થી ૭.૦૦

સ્થાપક :	સુરેશ પરીખ આલાપ બંગ્લોઝ, સંજય સોસાયટી, ઉમરા જકાત નાકા પાસે, સુરત-૩૯૫ ૦૦૭	ફોન : ૦૨૬૧-૨૨૨૭૭૭૦
પ્રકાશક :	મુનિ દવે	ફોન : ૦૭૯-૨૬૭૫૧૩૫૭
વ્યવસ્થાપક :	વિજય બરફીવાલા ૪૦૬, વિમૂર્તિ કોમ્પ્લેક્ષ, ઓક્સફર્ડ ટાવર સામે, ગુરુકુળ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૫૨. E-mail : vicharvalonun@yahoo.co.in	ફોન : ૯૯૧૩૨૩૯૬૫૭ Web : www.vicharvalonu.com
કોમ્પ્યુટર ટાઈપ સેટિંગ :	અનુરાજ ગ્રાફિક્સ, ૪૦૬, વિમૂર્તિ કોમ્પ્લેક્ષ, ગુરુકુળ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૫૨. ફોન : ૯૯૯૮૦ ૩૮૪૫૨	મુદ્રણ : ગણેશ ઓફસેટ શુભલાભ એસ્ટેટ, તાવડીપુરા, શાહીબાગ, અમદાવાદ

સંપાદક ગણ

તરુણ શાહ	બી-૧/૯, અગ્રવાલ ટાવર્સ, સોલા રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૬૧	ફોન : ૯૪૨૬૩ ૮૩૦૦૮
પ્રજ્ઞા પટેલ	આત્મનૂ, ૧૬૮૭/૧, સેક્ટર-૨ ડી, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૦૨.	ફોન : (૦૭૯) ૨૩૨૨૮૮૩૩
નિરંજન શાહ	‘સ્મૃતિ’, કલ્યાણ સોસાયટી, મીઠાખળી, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૬	ફોન : (૦૭૯) ૨૬૪૪૧૬૫૯
મુનિ દવે	૮૦૪, સગુન પેલેસ, શિવરંજની ચાર રસ્તા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૫	ફોન : (૦૭૯) ૨૬૭૫૧૩૫૭

આવરણ : ફોટોગ્રાફર : શ્રી પરમાનંદ દલવાડી

સંપાદકીય

તમે જિંદગી વાંચી છે?

સુખની આખી અનુક્રમણિકા, અંદર દુઃખનાં પ્રકરણ, તમે જિંદગી વાંચી છે? વાંચો તો પડશે સમજણ - મુકેશ જોષીની આ બહુ જાણીતી પંક્તિઓ દરેક વાચને આરપાર વીંધી નાખે છે. જિંદગીને વાંચી શકીએ? વાંચી શકાય તો શાની સમજણ પડે? આ સવાલનો જવાબ શબ્દોમાં મૂકવો એ અઘરું કામ છે. 'સુખ' અને તેને માટે ભટકતો 'સ્વ' આ બંનેનું પણ એવું જ છે. બંને શબ્દો જેટલા સાદા તેટલા જ ગહન છે - આપણા માટે તો વિશેષ કેમ કે આપણે તો સુખને શોધતી પણ દુઃખને પ્રેમ કરતી પ્રજા છીએ.

સુંદર વિચારો મળ્યા છે. વિચેટનામી બૌદ્ધ સાધુ તિક નટ હન કહે છે કે પોતાને પ્રેમ કરવો, પોતાને હળવા, સલામત ને મુક્ત રાખવા એટલે કે સુખી રાખવા એ સ્વાર્થ નથી કારણ કે સુખી હોય તે જ સુખ આપી શકે. સદ્ગુરુ જગ્ગી વાસુદેવ કહે છે કે દુઃખ ક્યાંય બહારથી આવતું નથી, એ મનનું સર્જન છે. મનના સ્તર ઉપરથી ઊઠીને આત્માના સ્તરે જવું તે સુખ અને સુખી થવું તે માણસની પોતાની જાત પ્રત્યેની જવાબદારી છે.

મહત્વની વાત એ છે કે સુખ એ થવાની નહીં, હોવાની બાબત છે. રેખાબા સરવૈયા કહે છે કે સુખ એ પરિસ્થિતિ નથી, એ મનઃસ્થિતિ છે અને સુખનો એક ગહન અર્થ છે સ્વતંત્રતા. નાના પણ સચોટ પ્રસંગ દ્વારા ઉષાબહેન શેઠે દર્શાવ્યું છે કે અકારણ કોઈને મનગમતું કશુંક આપવું તે દેનાર અને લેનાર બંનેને પુલકિત, ભીનાં ને સુખી સુખી કરી મૂકે તેવી ઘટના છે. સુશીલાબહેન સૂચક સુખનું સૈદ્ધાંતિક વર્ણન આપી સુખદુઃખ બંનેને અતિક્રમી જનાર માનવીની શોધ દ્વારા સુખની તલાશને વિશાળ વ્યાપમાં ઈચ્છવાનો વિકલ્પ મૂકે છે તો જાગૃતિ ફંડિયા કહે છે કે કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં સમતા કેળવી શકાય તે સાચું સુખ છે. શીતલ દેસાઈની વાર્તા સુખની ઝંખના અને સુખના વાસ્તવ વિશે ઘણું કહી જાય છે. આશા ઠક્કર અનંત ઈચ્છાઓની વાત કરે છે અને ડૉ. ધીરજ છેડા આનંદને આત્માનો સ્થાયી સ્વભાવ કહે છે.

'સુખ નામનો પદાર્થ જ નથી આઠે બ્રહ્માંડમાં, આવી વાત ઈ જાણતો નથી ઈ જ એનું સુખ' એ રમેશ પારેખની પંક્તિ અને સૌમ્ય જોષીનું સુખદુઃખનું વર્ણન વાચ્યાર્થથી ઘણાં આગળ જાય છે અને દરેક વાંચને આપણને નવી અનુભૂતિ આપે છે - આવી કાતિલ સર્જનાત્મકતા, સર્જક અને વાચક બંને પક્ષે એક મજબૂત સુખ નથી?

અંતે, હાર્વર્ડ બિઝનેસ સ્કૂલના એક સર્વે મુજબ, ધન ઘણી સગવડ આપે છે, પણ આપણે માનતા હોઈએ એટલું સુખ નથી આપી શકતું - હેપિનેસ ઈઝ ગોઈંગ ફ્રોમ વેલ્થ ટુ વેલ બિઈંગ.

સોનલ પરીખ

૧. 'મિત્ત' મેડિટેશન : સુખની ચાવી

તિક નટ હન

મિત્ત મેડિટેશન એટલે ગહનતાથી, અખિલાઈથી પહેલા પોતાને અને પછી અન્યને જોતા શીખવું. પોતાને પ્રેમ અને કરુણાથી જોઈએ અને શાંત થઈએ ત્યારે અન્યને પણ પ્રેમ અને કરુણાથી જોવાનું સહજ બને છે.

પ્રેમ એટલે પોતાનો સંપૂર્ણ સ્વીકાર. પણ પોતે શું છીએ તે સમજીએ તો સ્વીકારનો અર્થ. જેને સમજતા નથી તેને સ્વીકારીશું કેવી રીતે? એટલે 'નો ધાયસેલ્ફ' - પોતાને જાણ - એ મિત્ત મેડિટેશનની પૂર્વશરત છે. પોતાની જાતને, પોતાની પીડાને અને પોતાના સુખને અવિરોધ સ્વીકારવાનું તો જ સંભવ થશે.

પાલી ભાષામાં મિત્ત એટલે પ્રેમ અને સદ્ભાવ. 'હું મને પ્રેમ કરું છું. હું તમને પ્રેમ કરું છું. હું સર્વને પ્રેમ કરું છું.' આવું માત્ર બોલવાથી કે ઈચ્છવાથી કે એવું ધ્યેય રાખવાથી પ્રેમ કરી નહીં શકાય. પ્રેમભાવનું પ્રાગટ્ય ઓટોસજેશનથી થતું નથી. પ્રેમ આવશે સમજમાંથી. સમજવા માટે ગહનતામાં જવું પડશે.

પહેલા તો પોતાની ગહનતામાં જાઓ. પોતાના શરીર, મન, ચિત્ત, લાગણીઓ, આશાઓ, સ્વપ્નો, પોતાની મર્યાદાઓ, પોતાની માનસિકતા, પોતાનો દષ્ટિકોણ, પોતાનું અસ્તિત્વ, પોતાનું ચૈતન્ય આ બધાને જુઓ. પ્રેમના ભાવને અસ્તિત્વમાં ઊતરવા દો અને થોડા વખતમાં તમે અનુભવશો કે પ્રેમ વિચારોમાં, શબ્દોમાં, ક્રિયાઓ અને કાર્યોમાં વણાતો જાય છે. એ સાથે જ તમે એ પણ જોશો કે તમારામાં વધારે શાંતિ, વધારે સુખ વ્યાપી રહ્યાં છે. શરીર અને મન સ્ફૂર્તિ અને હળવાશનો અનુભવ કરી રહ્યાં છે. તમે ઘવાયાની લાગણી, ગુસ્સો, સંઘર્ષ, ભય કે ચિંતાથી મુક્ત થઈ રહ્યા છો. તમે સલામત છો, સુખી છો.

જેમ આગળ વધતા જઈશું તેમ આપણને દેખાશે કે આ શાંતિ, સુખ, હળવાશ બધું પોતાની અંદર જ હતું. ક્યાંય બહારથી આવ્યું ન હતું. એ જ રીતે લાલચ, ઈર્ષ્યા, અહમ્, ક્રોધ જેવી નકારાત્મક ભાવનાઓ પણ તમારામાં જ હતી. એ પણ ક્યાંય બહારથી નથી આવી. પોતાનામાં વસતી ભાવનાઓને જેમ સમજતા જઈએ તેમ ખ્યાલ આવતો જાય છે કે ડર, ચિંતા, અસલામતી વગેરે આપણી જ નકારાત્મકતાઓનું સર્જન છે અને તેમાંથી મુક્ત થવાનું કામ આપણી જ હકારાત્મકતા દ્વારા સંભવ છે. તેની કોઈ ચાવી બહાર ક્યાંય નથી. જાગ્રતપણે જીવવાથી આપને આપણી આ નકારાત્મક-હકારાત્મક ભાવનાઓ સાથે ઊચિત વ્યવહાર કરી શકીશું અને તો આપણામાં વસતા પ્રેમ અને સદ્ભાવને ક્રિયામાં પરિવર્તિત

કરી શકીશું. પાંચમી સદીમાં થઈ ગયેલા બુદ્ધઘોષના 'વિશુદ્ધિમાર્ગ'માં મિત્ત મેડિટેશનનાં મૂળ મળે છે.

આ મેડિટેશન કરવા માટે ટટ્ટાર બેસો, ઊંડા શ્વાસ લો, શરીર મનને શાંત કરો. તમારે તમારામાં પોતા પ્રત્યે અને જગત પ્રત્યે પ્રેમ જગાડવાનો છે એ ભાવ પ્રત્યે એકાગ્ર થાઓ અને મનમાં બોલો :

મારું મન, મારો આત્મા શાંતિ, પ્રસન્નતા અને હળવાશ અનુભવે,
મારાં પ્રિયજનોનાં મન અને આત્મા શાંતિ, પ્રસન્નતા અને હળવાશ અનુભવે,
તમારું મન, તમારો આત્મા શાંતિ, પ્રસન્નતા અને હળવાશ અનુભવે,
વિશ્વના સૌનાં મન અને આત્મા શાંતિ, પ્રસન્નતા અને હળવાશ અનુભવે.

હું સલામત અને આઘાતમુક્ત રહું.

મારાં પ્રિયજનો સલામત અને આઘાતમુક્ત રહે.

તમે સલામત અને આઘાતમુક્ત રહો.

વિશ્વના સૌ સલામત અને આઘાતમુક્ત રહે.

હું ક્રોધ, દુઃખ, ભય અને ચિંતાથી મુક્ત થાઉં.

મારાં પ્રિયજનો ક્રોધ, દુઃખ, ભય અને ચિંતાથી મુક્ત થાય.

તમે ક્રોધ, દુઃખ, ભય અને ચિંતાથી મુક્ત થાઓ.

વિશ્વના સૌ ક્રોધ, દુઃખ, ભય અને ચિંતાથી મુક્ત થાય.

પોતાને પ્રેમ કરવો, પોતાને સલામત, હળવા, સુખી અને નકારાત્મકતાઓથી મુક્ત રાખવા એ સ્વાર્થ નથી. યાદ રાખો કે તમે વિશ્વને તે જ આપી શકશો જે તમારી પાસે હોય. જો તમે પોતાને જ પ્રેમ નહીં આપો તો વિશ્વને કેવી રીતે આપી શકશો? પોતે જ જો હળવાશ કે મુક્તિ કે સુખનો અનુભવ નહીં કરો તો તમે તમારાં પ્રિયજનોને કે વિશ્વને એ કેવી રીતે આપી શકશો? જો માત્ર પોતાના માટે આ બધું ઈચ્છીએ તો તે સ્વાર્થ બને. સ્વાર્થી વ્યક્તિ અન્યને પ્રેમ કરી શકતી નથી અને અન્ય માટે પ્રેમ ન આવે ત્યાં સુધી પોતા માટે પણ ખરો પ્રેમ આવતો નથી, કારણ કે આપણે અન્ય સાથે અને વિશ્વ સાથે જોડાયેલા છીએ.

એટલે પોતાને સમજો. ઈન્દ્રિય આદિથી બનેલું આપણું અસ્તિત્વ શું છે તેને ઓળખવા પ્રયત્ન કરો. શા માટે તમારી અંદર નિરંતર યુદ્ધ ચાલ્યા કરે છે? શા માટે તમારી આ ક્ષણ ભૂતકાળ અને ભવિષ્યકાળથી મુક્ત થઈ શકતી નથી? સતત ચાલતા પરિવર્તનોની વચ્ચે જે સ્થિર છે, તે શું છે? ભગવાન બુદ્ધ કહે છે, પોતાને જાણશો તો અન્યને પણ જાણી શકશો. તેની પીડા અને તેના સંઘર્ષને પણ જાણી શકશો અને પછી તેને તેની પોતાની અંદર રહેલી શાંતિ અને કુરુણા તરફ વાળી શકશો. ઊંડા શ્વાસોચ્છ્વાસ સાથે જે વ્યક્તિ હાજર નથી તેનો અનુભવ કરવો શક્ય છે.

પણ શરૂ પોતાનાથી કરવાનું છે. પોતાના શરીરની જરૂરતોને, પોતાના મનની જરૂરતોને, પોતાની તંદુરસ્તીને સમજો, પછી પોતાની લાગણીઓને સમજો, તેને વ્યવસ્થિત કરો. શું છે જે તમને સુખી થતા રોકે છે? શું છે જે તમને બાંધી રાખે છે? મિત્ત મેડિટેશન તમને અને સૌને હળવા, તાજા અને નિરામય બનાવવાનો માર્ગ છે.

ત્યાર બાદ ધારણાઓ પર ધ્યાન આપવાનું છે. રજજૂસર્પન્યાયે જેમ અંધારામાં દોરડાને સાપ સમજીએ છીએ તેમ અનેક ખોટી માન્યતાઓને સાચી સમજીને આપણે ભયભીત થઈએ છીએ કે પછી દુઃખી થઈએ છીએ. એક નાનું વાક્ય ‘આ સત્ય હોવાની ખાતરી છે?’ પ્રશ્નાર્થ ચિહ્ન સાથે લખીને સતત દેખાયા કરે તેમ ઘરમાં રાખો. ઘણીખરી જડ થઈ બેઠેલી ધારણાઓ તૂટશે.

માન્યતાઓ જ્યારે સ્વભાવ અને સંસ્કાર બની ગઈ હોય ત્યારે તેમનાથી મુક્ત થવું વધારે મુશ્કેલ બને છે કારણ કે તેને જ આપણે સત્ય માની બેઠા હોઈએ છીએ. આપણે ધારતા હોઈએ તેના કરતા આપણા સ્વભાવ અને સંસ્કારની પકડ વધારે મજબૂત હોય છે. આપણા વિચારો, કાર્યો, સમગ્ર જીવન તેનાથી દોરવાય છે અને આપણે નિર્ભેળ પ્રેમ, સ્વાતંત્ર્ય અને આનંદથી દૂર થતા જઈએ છીએ.

શરીર, મન, ધારણા અને સંસ્કાર પછી હવે આત્માના સ્તરે જવાનું છે. ભગવાન બુદ્ધ કહે છે, ‘‘આત્મા પૃથ્વી જેવો છે. આત્મામાં અનેક પ્રકારના બીજ અંકુરિત કરવાની ક્ષમતા છે. તમે કેવાં બીજ નાખો છો અને કેવું ખેડાણ કરો છો તેના પર બધો આધાર છે. જો તમે સુખી નથી તો તેનું કારણ એ છે કે તમે કોઈ એવા પ્રકારના બીજ વાવી દીધા છે કે સુખનાં ફૂલોને ખીલવા દેતા નથી. જો તમે શાંત નથી, તો તમારી ઊર્જાને અજંપ કરે તેવું કંઈક તમે આત્મામાં ભેગું કર્યું છે.’’

લાગણીઓનાં મૂળ ઘણાં ઊંડા હોય છે. તેનું પગેરું છેક આત્મા સુધી જાય છે, જ્યાં તમે જાણે-અજાણે કંઈક સંચિત કરી રાખ્યું છે. એ સંચય સુધી પહોંચો તો સમજાશે કે દુઃખ ઘણીવાર હાથે કરીને ઊભું કરેલું હોય છે, ઘણી વાર દુઃખ તમને કંઈક શીખવી ગયું હોય છે, ઘણી વાર દુઃખે જીવનને જોવાની નવી દૃષ્ટિ આપી હોય છે. એટલે દુઃખને પણ એક અર્થ હોય છે અને તેના વિના સુખ અધૂરું હોય છે તે પણ સમજવાનું છે.

ઉપરની પ્રાર્થનામાં તમે આવું બધું ઉમેરી શકો —

હું મને પ્રેમ અને સમજપૂર્વક જોઉં,
હું મારાં પ્રિયજનોને પ્રેમ અને સમજપૂર્વક જોઉં,
હું તમને પ્રેમ અને સમજપૂર્વક જોઉં,
હું વિશ્વનાં સૌને પ્રેમ અને સમજપૂર્વક જોઉં.
હું મારામાં સુખનાં બીજ વાવું અને તેને ઉછેરું
હું મારાં પ્રિયજનોમાં સુખનાં બીજ વાવું અને તેને ઉછેરું.

હું તમારામાં સુખનાં બીજ વાવું અને તેને ઉછેરું.
 હું વિશ્વના સૌમાં સુખનાં બીજ વાવું અને તેને ઉછેરું.
 હું વળગણો અને આગ્રહોથી મુક્ત થાઉં.
 મારાં સ્વજનો વળગણો અને આગ્રહોથી મુક્ત થાય.
 તમે વળગણો અને આગ્રહોથી મુક્ત થાઓ.
 વિશ્વના સૌ વળગણો અને આગ્રહોથી મુક્ત થાય.
 (વિયેતનામી બૌદ્ધ સાધુ, 'લોટસ ઈન ધ સી ઓફ ફાયર' સહિત અનેક પુસ્તકોના લેખક)

૨. સુખી થવું એ પોતાની જાત પ્રત્યેની જવાબદારી છે

સદ્ગુરુ જગ્ગી વાસુદેવ

જો તમે મૂળભૂત રીતે જ સુખી હો, જો તમારે સુખને કોઈ બહારની પરિસ્થિતિમાં, ચીજોમાં કે વ્યક્તિઓમાં ન શોધવું પડતું હોય, તો તમારી જિંદગીનું દરેક પાસું, તમારી વ્યક્ત થવાની રીત, વિશ્વને સમજવાની ને તેનો સામનો કરવાની તમારી પદ્ધતિ બધું જ બદલાઈ જશે. પછી તમારે અજંપા કે ઉધામા કરવા નહીં પડે, કેમ કે તમે કશુંક કરતા હો કે કંઈ ન કરતા હો, તમને કંઈક પ્રાપ્ત થાય કે ન થાય, કશુંક બને કે ન બને, તમે ખુશ જ હોવાના છો. જ્યારે સ્વભાવમાં જ પ્રસન્નતા વણાઈ જાય ત્યારે તમે એક સાવ જુદા સ્તર પર જીવતા હો છો.

પણ આવું કેવી રીતે થાય? સુખ સ્વભાવ સાથે કેવી રીતે વણાઈ જાય?

પહેલા તો એ સ્પષ્ટ રીતે સમજો કે ખુશ રહેવું એ તમારી જાત પ્રત્યેની તમારી પહેલી અને પાયાની જવાબદારી છે. માણસે પોતાને પ્રસન્ન અસ્તિત્વની ભેટ આપવી જોઈએ. જો તમે પોતે ખુશ નહીં હો, તો પોતાની જાતને, જિંદગીને, અન્યને શું આપી શકવાના? જો તમે ખુશ હશો, સુખી હશો, પ્રસન્ન હશો તો જ માનવી તરીકે તમારામા જે શક્યતાઓ છે, તેનો આવિષ્કાર થશે.

આપણે જે પણ કરીએ તેમાં આપણી આંતરિક પ્રકૃતિ, આંતરિક સંપદા ઝલકતી હોય છે. જો તમને તમારા જીવનસાથી, સંતાનો, પરિવાર, સમાજ કે વિશ્વની જરા સરખી પણ પરવા હોય તો પહેલું કામ તમારે પોતાને પ્રસન્ન અસ્તિત્વ બનાવવાનું છે.

આપણે ભૂલી જઈએ છીએ કે આપણી અસલી પ્રકૃતિ પ્રસન્નતાની જ છે. માનવી જે પણ કરે - કારકિર્દી, લગ્ન, વ્યવસાય, સમાજસેવા, કલાસાધના - તે તમામનો ઉદ્દેશ એક જ છે, સુખની પ્રાપ્તિ. જે પણ કરવા માનવી પ્રેરાય છે તેની પાછળ એક આશા હોય છે કે તેમ કરવાથી તેને સુખ મળશે. સુખ અને તેની તલાશ માનવીનો સ્વભાવ છે. પણ આપણે એ ભૂલી જઈએ છીએ કે સુખ ત્યાં ક્યાંય નથી, આપણી જ

અંદર છે. બાળકને જુઓ, એ અમસ્તું અકારણ કેટલું પ્રસન્ન, કેટલું આનંદભર્યું હોય છે! એવું સુખ તમારામાં પણ છુપાયેલું છે. તેને શોધો. તેને સર્જો.

આજે સવાર પડી ત્યારે સૂર્ય કેવો અદ્ભુત રીતે ઊગ્યો તે તમે જોયું? ફૂલો ખીલ્યાં છે. કોઈ આફત આવી નથી. તમે જીવતા છો, તમારી આંખે વિશ્વને જોઈ રહ્યા છો - બધું બરાબર છે. માત્ર તમારું માથું ઠેકાણે નથી એટલે તમને લાગે છે કે દિવસ ખરાબ ઊગ્યો છે, દુનિયામાં ક્યાંય શાંતિ નથી.

દુઃખનું મોટું કારણ એ છે કે મોટા ભાગના માણસો ભૂલી ગયા છે જે જિંદગી શાના માટે મળી છે. માણસ પોતાને પોતે છે તેના કરતાં બહુ મોટો ને મહાન સમજે છે. ઈશ્વરના સર્જનમાં માનવીની હસ્તી ઘણી નાની ને નગણ્ય છે. પોતાની જાતને, પોતાની શક્તિ-મર્યાદાઓને, પોતાની આશા-અપેક્ષાઓને વધારે પડતી ગંભીરતાથી લેવી એ દુઃખનું મુખ્ય કારણ છે. પૃથ્વી પર જીવવું એટલે શું તેનું કોઈ પરિપ્રેક્ષ્ય જ નથી આપણી પાસે. જે વિચાર, જે લાગણી આ ક્ષણે તમને સુખ કે દુઃખ આપે છે તેનું તમારી નાનકડી જિંદગીમાં પણ કદાચ બહુ મૂલ્ય ન હોય - પણ એ વિચાર કે એ લાગણીને લીધે ચારે બાજુ ચાલી રહેલો અસ્તિત્વનો ઉત્સવ તમારા માટે અર્થહીન બની જાય છે, તેનો તમને ખ્યાલ છે?

તમે કહો છો, મારું મન. પણ તમારા મનમાં જે પણ છે તેમાંનું કેટલું તમારું પોતાનું છે તે જરા વિચારો. તમારું મન સમાજે આપેલાં વિચારો અને માન્યતાઓના ગોદામ સિવાય બીજું શું છે? જેને મળો છો, તે તમારા મગજમાં કંઈક ઠાલવે છે. કોની પાસેથી લેવું કે ન લેવું કે ચોક્કસ શું કેવું કે ન લેવું તે બાબતે તમારી કોઈ પસંદગી હોય છે ખરી? તમને જે નથી ગમતી તે વ્યક્તિ વિશે તમે સૌથી વધારે વિચારો છો. જે વિચારો, જે માહિતી, જે છાપ તમે સંઘરીને બેસો છો તેનો ઉપયોગ બહુ તો દુનિયામાં ટકવા પૂરતો છે. તમારા અસ્તિત્વ સાથે, ચૈતન્ય સાથે તેને કંઈ લેવાદેવા નથી.

માટે મનના સ્તરથી ઉપર ઊઠીને અધ્યાત્મના સ્તરે જાઓ. અધ્યાત્મના સ્તરે જવું એટલે અસ્તિત્વના સ્તરે જવું, ચૈતન્યના સ્તરે જવું અને તેનો મૂળ સ્ત્રોત પકડવા પ્રવૃત્ત થવું. જે આભાસી વાસ્તવ વચ્ચે જીવવા આપણે ટેવાઈ ગયેલા છીએ, તેમાંથી બહાર આવવું. મનના સ્તરે નહીં, અસ્તિત્વના સ્તરે જીવવું. સાદી ભાષામાં એ સમજી લેવું કે આપણે જે વિચારીએ છીએ, અનુભવીએ છીએ તેનું કંઈ મહત્ત્વ નથી કેમ કે જીવનના વિરાટ પટ સાથે તેનો કોઈ મેળ હોતો નથી. મનને ટેવ છે, બીજાઓ પાસેથી જે ઝીલેલું છે તેના પર અર્થહીન બકવાસ કર્યા કરવો. જો તમને એ બકવાસ મહત્ત્વનો લાગતો હશે તો તમારા માટે સુખી થવાની કોઈ સંભાવના રહેતી નથી. દુઃખ ક્યાંયથી આવતું નથી, કોઈ આપણા પર નાખતું નથી, એ મનનું જ સર્જન છે અને મનનું કારખાનું બંધ કરવાનું આપણા જ હાથમાં છે.

આ સમય સુખવાદનો છે. દરેક એટલા ઝનૂનથી સુખની શોધમાં લાગ્યા છે કે આ સુંદર ગ્રહનું અસ્તિત્વ પણ જોખમમાં મૂકાઈ ગયું છે. સુખને શોધો નહીં, સુખને વ્યક્ત કરો, વહેંચો. જરા અટકો ને વિચારો કે તમારી જિંદગીની સૌથી સુંદર ક્ષણ કઈ હતી? તમને સમજાશે કે તમે જ્યારે સુખનો એક ક્ષણ પણ કોઈને આપ્યો ત્યારે, તમને એક ગહન પ્રસન્નતા મળી હતી - નહીં કે સુખની શોધમાં.

અને સુખ છુપાવીને રાખો નહીં, વ્યક્ત કરો. સ્મિત વેરો. સવારમાં ઊઠીને સૌથી પહેલું કામ સ્મિત કરવાનું કરો. કોની સામે? કોઈની સામે નહીં. સવારમાં તમારું જાગવું ને જગતને જોવું એ કોઈ નાનીસૂની ઘટના નથી.

કેટલાય લોકો રાત્રે સૂઈ જાય છે, ને સવારે ઊઠતા નથી - ઊંઘમાં જ મૃત્યુ પામે છે. તમે ઊઠ્યા છો, તમારાં સ્વજનો પણ ઊઠ્યા છે, તો સ્મિત વેરો. બહાર જાઓ. વૃક્ષોને જુઓ. તેઓ પણ સલામત છે તે જોઈ સ્મિત વેરો.

તમને થશે, આવું તે કોઈ કરતું હશે, એકલા એકલા હસવાનું? પણ આ હાસ્યાસ્પદ નથી. તમે અને તમારા માટે જે મહત્ત્વનાં છે તે સૌ સલામત છે તેનું મૂલ્ય સમજો. સ્મિત વેરો, દુનિયાને પ્રેમથી જુઓ, સુખી સુખી થઈ જશો.

ગુસ્સો, દ્વેષ, ધિક્કાર, ઈર્ષ્યા આ બધા મનના પ્રિય ભાવ છે. દિવસભર એ તમને ખેંચશે. માટે વચ્ચે વચ્ચે પોતાને યાદ કરાવો, 'હું જીવું છું, દુનિયા સુંદર છે' અને સ્મિત વેરો. મઝા આવશે. આટલું કરવામાં દસ સેકન્ડ પણ નથી લાગતી.

જીવનની ગુણવત્તા તમે શું પહેર્યું છે, તમારી પાસે કઈ ડિગ્રી છે, તમે કેટલું કમાઓ છો કે તમારા ખાતામાં કેટલા પૈસા છે તેના પર આધાર રાખતી નથી. જીવનની ગુણવત્તા એક જ બાબત પર આધાર રાખે છે કે તમે અંદરથી કેટલા શાંત છો, પ્રસન્ન છો.

અલબત્ત, જેની પાસે જીવનજરૂરિયાતની પાયાની ચીજો ન હોય તે તકલીફમાં હોય જ, તેવા લોકોને માટે કંઈક કરવું પણ જોઈએ. પણ બાકીના મોટા ભાગના લોકો પોતાની અનંત માગણીઓથી દુઃખી હોય છે. મોંઘી કાર ચલાવતો માણસ રસ્તે ચાલતા માણસ કરતાં વધારે સુખી છે એવું કહી શકાય નહીં. એ માટે બંને એ ક્ષણે કેવી રીતે મનઃસ્થિતિમાં છે તે જાણવું પડે.

લોકો પોતાની પાસે જે નથી હોતું તેના કારણે દુઃખી હોય છે. તેમના મનમાં સતત સરખામણી ચાલતી હોય છે. તમે બાઈકમાં જતા હો ત્યારે વિચારો છો કે મારી પાસે કાર નથી. એ જ વખતે કોઈ સાયકલ પર જતો માણસ તમને જોઈને એમ વિચારતો હશે કે મારી પાસે બાઈક નથી. પગે ચાલનારો સાયકલવાળાની ઈર્ષ્યા કરશે અને પેલો કારવાળો પણ કોઈકની સાથે પોતાને સરખાવતો હશે. આ મૂર્ખ રમત આપણને સતત કેટલા પજવે છે!

જે લોકો સુખ માટે બાહ્ય વસ્તુઓ પર આધાર રાખે છે તેઓ સાચા સુખને સમજી શકતા નથી. અંતરમાં જુઓ અને પોતાને સુખી કરો. જીવનના અનુભવે તમે શીખ્યા પણ હશે કે તમારું આંતરવિશ્વ બદલાયું ત્યારે જ તમે સુખનો અનુભવ કર્યો છે. બહારના વિશ્વ પર આમ પણ આપણો અંકુશ નથી. અને વિશ્વ આપણી ઈચ્છા અનુસારનું હોય તેવી આશા રાખી પણ કેવી રીતે શકાય? પણ તમે પોતે તો તમારા અંકુશમાં હોઈ શકો ને? પોતાના મનને તો ઈચ્છા અનુસાર રાખી શકો ને?

સુખને શોધવા ક્યાંય જવાની જરૂરી નથી. એ તમારામાં, તમારા સ્વભાવમાં જ છે.

૩. 'સુખની મારી વિભાવના : કિંમત ચૂકવીને જે ખરીદી ન શકાય એવી અનુભૂતિ'

રેખાબા સરવૈયા

સુખની મારી વિભાવના તો જાણે કે શીર્ષક થકી જ વ્યક્ત થઈ ગઈ તેમ છતાં, દરેકને મન સુખની વિભાવના કે વ્યાખ્યા અલગ અલગ હોવાની, પરંતુ મારી સમજણ મુજબ સુખ એ પરિસ્થિતિ નથી, પરંતુ મનઃસ્થિતિ ... છે ... અને એટલે જ ...

સુખ વિશે વિચારતા, સૌ પેલા આટલા શબ્દો મનમાં તરવરે

... સંવાદિતા, સાર્થકતા, સંતોષ અને શાંતિ!!

ને જીવનમાં સુખી હોવા માટેના આ મૂળભૂત તત્ત્વો બજારમાં વેંચાતા નથી મળતા.

કારણ કે હું દૈનિક માનું છું કે ... જો જીવનમાં આટલી વસ્તુ હશે તો સુખ શોધવું નહીં પડે. જીવાતા જીવનમાં કે સંબંધોમાં જો સંવાદિતા હશે તો વાદ-વિખવાદ કે ખંડિતતા નહીં હોય તો એ બહુ મોટી ઉપલબ્ધિ ગણાશે, કેમ કે સંવાદિતાથી (એકરૂપતા) જીવનમાં સાર્થકતા (ધન્યતા) અનુભવાશે અને સાર્થકતામાંથી સંતોષ નિપજે છે ને છેવટે આ સંતોષ જ જીવનમાં શાંતિ લાવે છે, અને શાંતિ હોય ત્યાં સુખ હોય જ. ગીતાકાર પણ આવું જ કહી ગયા છે ને. આ વાંચવામાં લાગે એવું અઘરું નથી, બહુ સરળ છે! જો સમજાય તો!!!

સુખ અંદરથી આવે છે, બહારથી નહીં. દાખલા તરીકે, શિયાળાની કોઈ હૂંફાળી સાંજે, પદ ઈંચના એચ.ડી. સ્કીન પર, ઓસ્કાર વિનર હોલીવૂડની મનગમતી ફિલ્મ જોતાં-જોતાં, ગરમા ગરમ પિઝા ખાતાં-ખાતાં જેને તાળી આપી-આપીને મજા કરી હોય, એવા વ્હાલા મિત્રની ચિરવિદાય પછી એવી જ સિચ્યુએશન. એ જ ફિલ્મ, એ જ પિઝા ... તમને તેવું જ સુખ આપશે?

- નહીં ખપે. ખરેખર જ જો પિઝામાં જ સુખ હોય તો તો મળવું જ જોઈએ. પણ એ નથી મળતું કેમ કે ફિલ્મ કે પિઝા સુખનું કેન્દ્ર નથી. કેન્દ્રમાં હતી એ પ્રિય વ્યક્તિ કે જે હવે નથી, માટે સુખ નથી.

સુખનો એક ગહન અર્થ છે : સ્વતંત્રતા.

મનગમતું જીવવું એ જેવી તેવી વાત નથી!? મારી દૃષ્ટિએ જીવનમાં જવાબદારી સાથેની સ્વતંત્રતાએ સૌથી મૂલ્યવાન સુખ છે. એવા સુખના ભાગ્યમાં સંઘર્ષ પણ લખાયેલો જ હોય છે. એ સંઘર્ષની મજા સુખ છે. દાખલા તરીકે, અભ્યાસ-નોકરી કે ધંધામાં નિર્ધારિત લક્ષ્યને હાંસલ કરવા માટે દિવસ-રાત એક કરીને કરેલો સંઘર્ષ જ્યારે સફળતાનાં શિખરે પહોંચાડે છે ત્યારે મને એક સાર્થકતા અને સફળતાનાં સંતોષથી ભરાઈ જાય છે.

સુખ સાપેક્ષ છે? દુઃખ છે તો સુખ છે. જે રીતે રાત છે તો દિવસ છે.

પ્રકાશ છે તો અંધકાર પણ છે ... કોઈની ઠરેલ કલમથી એટલે જ તો ટપક્યું હશે ને -

સુખદુઃખ મનમાં ન આણીએ, ઘાટ સાથે રે ઘડીયા,

ટાળ્યા તે કોઈના નવ ટળે, રઘુનાથે છે જડિયા, - આ થઈ સુખની એક દાર્શનિક વ્યાખ્યા! પણ વ્યવહારુ જીવનમાં, આપણા સૌનો અનુભવ છે કે ... જેમ જેમ સુખી થવાનો પ્રયાસ કરો એમ એમ વધુ દુઃખી થવાય! વધુ ને વધુ સુખ પામવાની ઝંખનામાં જ ક્યાંક દુઃખ ડોકાશે. એટલે જ તો કોઈકે તાત્વિક રીતે કહેલું ને કે ... સુખ પતંગિયા જેવું ચંચળ છે, એને પકડવા દોડશો તો હાથમાં જ નહીં આવે પણ જો તમે શાંતિથી બેસી જશો તો એ ખભા પર આવી બેસશે, - ખેર. આ તો સ્થિતપ્રજ્ઞ-પ્રબુદ્ધતાનાં લક્ષણો છે. આપણા જેવા સામાન્ય માણસોને એ સહજ-સાધ્ય ન પણ હોય. પરંતુ મારી સાધારણ સમજણથી મને એટલું સમજાયું છે કે ..

સગવડ એ સુખ નથી. એમ, સુવિધા એ પણ સુખ નથી. હા ... ક્ષણિક ખુશ થવામાં એ નિમિત્ત બને ખરા. આરામ મહેસૂસ કરી શકો. પરંતુ એને સુખ ન કહેવાય. આરામપ્રદ પથારી, સ્વાદિષ્ટ ભોજન, પોતાના સમયને સાચવીને ચાલે એવું વાહન .. કોઈ અડચણ કે અવરોધ વિના આપણે પોતાનાં બધાં જ કામ કરી શકીએ એવું ઘર ... આ બધી આશાયેશ આપણને આનંદ આપી શકે પણ સુખ એના કરતાં નોખી વાત છે. અંદરથી ઊગે સુખ, એ અનુભૂતિ છે, એની અભિવ્યક્તિ કદાચ પૂર્ણતઃ શક્ય પણ ન બને. કિંમત ચૂકવીને ખરીદી શકો એ તો સગવડ છે, સુવિધા છે ... સુખ નથી.

હનિમુન કપલ વચ્ચે મનોરમ્ય સ્થળ પર જઈને પણ ઝઘડો થઈ શકે. એવી પ્રબળ સંભાવના હોય શકે. ત્યારે એ ફાઈવ સ્ટાર લકઝરી પણ કડવી વખ જેવી ફિર્લીંગ કરાવનારી નીવડે. હા... એવું શક્ય છે કે ... કોઈ વરસાદી રાતે ઘરનાં જ

અપૂરતી સુવિધાવાળા કમરામાં એકમેકનું સાંનિધ્ય અને સાહચર્ય એક સભરતાની ક્ષણનું સાક્ષી બનીને સુખથી છલકાવી દેનારું સાબિત થાય! એમ પણ બને.

આખર તો સભરતાની ક્ષણો જ સુખમાં જમા થતી હોય છે.

મારી અનુભૂતિની વાત કરું તો હમણાં-હમણાં વીતેલું ચોમાસું. મારાં કાર્યક્ષેત્ર એટલે કે મોરબી જિલ્લા પર ખાસ્સું મહેરબાન રહેલું એના જ ભાગરૂપે મારું સુખ સાંકળું તો કોઈ પણ માણસ, (કે સર્જક)ની જેમ મારી પણ પ્રિય (પ્રિય શબ્દ પણ ઓછો પડે આમ તો) ઋતુ ચોમાસુ છે. અને કોઈ ન માને પણ અનરાધાર વરસીને જનજીવન અસ્તવ્યસ્ત કરતી એ આકાશીધારાઓ મારા અંતરમનને આકંઠ ભીની-ભીની સુખની અનુભૂતિથી અભિષેક કરનારી લાગે ... હંમેશા, હરહાલતમાં.

બદલામાં ભલે રેવન્યૂ ઓફિસર તરીકે દિન-રાતની ડીઝાસ્ટર ડ્યુટી જ કેમ ન બજવવી પડે!

ટંકારા તાલુકાના લાયઝન તરીકે મારું સરકારશ્રી દ્વારા નિયત થયેલ કર્તવ્ય પાલન કરતાં-કરતાં નોંધવું રહ્યું કે આભમાંથી વરસતી એ શતધારાઓથી વીજળી ગુલ થયેલી હાલતમાં, નાની-શી, અપૂરતી સુવિધાઓવાળી એ જૂની સરકારી કચેરીમાં એક મોટા ખંડમાં .... ૪-૫ ટેબલ પર મીણબત્તીઓ સળગાવીને પસાર કરેલી કેટલીક રાતોના એ ફરજ-પરસ્ત સુખની સાક્ષી ટેબલ પર સળગતી મીણબત્તીઓ છે!!!

નીચાણવાળા વિસ્તારમાંથી લોકો સલામત સ્થળે ખસેડવાના હોય, રાહત રસોડાને શરૂ કરીને એ લોકોનો જઠરાગ્નિ તૃપ્ત કરવાનો હોય, કે બે ફૂટ દૂરનું ન દેખાય એવા ધોધમાર વરસાદમાં ચાલતા વાહનને, રસ્તાની ધાર પર રોકીને બે કાંઠે ભરપૂર વહેતી ગાંડીતૂર મચ્છુનું એ રૌદ્રતાને આંબવા ધસમસતું અલ્લડ રૂપ નિરખવાનું હોય!

કુદરત કસમ! આ બધી જ અનુભૂતિઓ મારું સુખ છે! મારા આત્માને અંદરથી છલકાવતી અનુભૂતિ છે!

સમયવકાશે દવાખાનાનાં અજાણ્યાં દર્દીઓને ખબર પૂછવી કે વૃદ્ધાશ્રમનાં વૃદ્ધો માટે કંઈક ખાવાનું મોકલવું કે પછી જાતે લઈને જવું .... એમની સાથે બે ઘડી વાતો કરવી .... આ પણ મારા સુખનાં સરનામા કહી શકે. સૂફી કવિ રૂમિ યાદ આવે છે.

“When you do things from your soul,

you feel a river of joy within you .....” - RUMI

ઓફીસેથી થાકીને ઘરે આવ્યા પછી દોડતી’કને દીકરી અભિજ્ઞા આવીને ઉખ્માપૂર્વક વળગી પડે ત્યારે ગળાની ફરતે વીંટળાયેલા એના નાજુક હાથની કોમળતાનો હૂંફાળો સ્પર્શ એ સુખ છે!

મનગમતા સ્થળો પર ફાઈવ સ્ટાર હોટેલ્સની લકઝરી માણીને મોજથી ફરીને જ્યારે પોતાના ઘરે પાછા ફરીએ ત્યારે ઘરના બાથરૂમમાં માથા પર અને શરીર પર દડદડતા હૂંફાળા પાણીની ધારાની શીતળતા એ સુખ છે!

ફરજિયાતપણે લેવાની સરકારી ટ્રેનિંગમાં, આપણને ભાવતા સ્વાદ કરતાં સાવ નોખા સ્વાદની પિરસાતી રસોઈ જમી-જમીને ‘બોર’ થઈ ગયા પછી ઘરે આવીને ધીમા તાપે ચડાવેલી, મુઠ્ઠી પડતા મોણવાળી, ઘી નીતરતી, હોઠે ભાંગતી માના હાથની ભાખરી અને કડક મીઠી-આખા દૂધની ચાની લિજ્જત એટલે સુખ ...

મારી કવિતા-વાર્તા કે બીજી કોઈ કૃતિ વાંચીને સાહિત્યનાં જાણતલ-તજજ-મર્મજ્ઞ વ્યક્તિએ રિકોગનાઈઝ કરતો એક લાંબો પત્ર કે લાંબો ફોન એટલે સુખ ..

જે દિવસે શિડયુલ્ડ હેક્ટીક હોવાની માનસિક તૈયારી સાથે ઓફિસ પહોંચ્યા હોઈએ, એ દિવસે મુખ્ય સચિવશ્રી કે કલેક્ટરશ્રી દ્વારા થનાર આકરી સમીક્ષા બેઠક જ સમૂળગી મોકૂફ રહેવાના સમાચાર મળે એ પણ એક અધિકારી માનસની નિપજ જેવું સુખ! (સરકારશ્રીની આગોતરી ક્ષમાયાચના સાથે ઉક્ત સુખનો હળવાશભેર ઉલ્લેખ કરું છું.)

વરસતા વરસાદમાં નિતરતા વૃક્ષો અને ટપ ... ટપ ટપકતાં નેવાનો મંજુલ સ્વર - ન કેવળ આંખ કે કાનને ભીંજવી દે છે, બલકે અંતરને પણ તરબતર કરી દે છે ... આ સુખ નથી તો બીજું શું છે!

કોઈ વરસાદી બપોરે આરામ કરતાં કરતાં વાતોનાં હોંકારા દેતા-દેતા જ સૂઈ ગયેલી માની બરછટ હથેળી હાથમાં લઈને એના મૂંગા સમર્પિત જીવન પ્રત્યે અંતરપૂર્વકની કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરવાનું સૌભાગ્ય બધા સંતાનોનું સુખ નથી બની શકતું. એ પણ એટલી જ સાચી વાત છે. જેના ચહેરા પર સમયના ઊંડા ચાસમાં પરસેવો સૂકાઈ ગયો હોય, ગૃહસ્થીની કઠોરતાએ જેના પગમાં છાલા પાડી દીધા હોય, એમનાં તેલ-મસાલા-ધુમાડાને પરસેવાથી ગંધાતા (કે સુગંધાતા?) સાડલાનાં છેડાને હાથમાં લઈ કદીક સૂંઘજો શક્ય છે કે ... તમને તમારું સુખનું સરનામું ત્યાંથી પણ સાંપડી શકે !!!

કામની આપાધાપીમાં પોતાનો જન્મદિવસ જ ભૂલી ગઈ હોઈ ત્યારે એ દિવસને ખાસ બનાવવા માટે નાની બેનો દ્વારા જાતે બનાવેલું કાર્ડ અને કેકનું કુરિયર મળે એ સરપ્રાઈઝિંગ સુખની સરખામણી કયા સુખ સાથે કરવી બોલો!!!

કોઈક રજાનાં દિવસે ઘરની કે કમ્પોર્ટની સફાઈ કરતાં-કરતાં કપડાની કે પુસ્તકોની થપ્પીઓ નીચેથી બાળપણનાં ભાઈ-ભાડુંના ફોટોગ્રાફ્સ કે પછી કોઈ જૂના મિત્ર/સખીએ હાથેથી લખેલા પત્રો ... સરકીને ખોળામાં પડે ત્યારે મનમાં થતી ભીની ભીની અનુભૂતિ એટલે સુખ!

(‘અખંડ આનંદ’ જાન્યુઆરી, ૨૦૧૮માંથી)

ખાસ નોંધ

તમે મંગાવેલ પુસ્તકો અથવા અંક ન મળ્યાની ફરિયાદનું નિવારણ અઠવાડિયામાં બે દિવસ થાય છે. આથી એટલો સમય ગણીને ચાલવું.

સંવાદ

---

૧. સુખની અનુભૂતિ

ઉષા શેઠ

સુંદર ચિત્રો કે ચલચિત્રો જોઈ, વિચારપ્રેરક પુસ્તક વાંચુ કે સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિ કરું ત્યારે મને ખૂબ આનંદ થાય છે, મન પ્રકૃલ્લિત થાય છે. આ થઈ આનંદની ક્ષણો. સુખ ક્ષણિક નથી હોતું, એ અંતરમાં અંકિત થઈ જતી વિભાવના છે. એની વ્યાખ્યા આપવી શક્ય નથી. એ વિભાવના વ્યક્તિનું માનવ તરીકે ઊર્ધ્વગમન કરાવે છે. ‘સ્વ’માંથી ‘સર્વ’ ભણી દોરે છે. સુખનું વાતાવરણ નિર્માણ કરવા પ્રેરે છે. બધાનું શ્રેય એ જ મારું હોય. મારા મતે ઈન્દ્રિયો માણી શકે એ આનંદ, અંતર પામે એ સુખ.

મારા અંતરમાં અંકિત થઈ ગયેલા એક અનુભવની વાત :

એક સવારે ઓફિસ જતાં પહેલા દીકરી ઘેર આવી. હંમેશની જેમ ધાંધલમાં જ હતી.

“રસોઈ પછી બનાવજે. રસોડામાંથી બહાર આવ.”

અમે એના આદેશ અનુસાર સોફા પર ગોઠવાયા. એણે એક ડબ્બી ખોલી. એમાં કાનની છ-સાત બુટ્ટીઓના પેચ હતા. “મમ્મી, જોને આ બધાં અકેક જ પેચ છે. જોડીના પેચ ક્યાં પડી ગયા, ખોવાઈ ગયા, ખબર નહિ. પ્લીઝ સોનીને ત્યાં જઈને નવા કરાવી લાવજે ને ... હું ભાગું. મને ઓફિસ જવાનું મોડું થાય છે.” વંટોળિયું આવીને ગયું.

એક સવારે હું સોનીને દુકાને પહોંચી. બોણીના સમયે આવા સમારકામમાં કામ કોઈ સોનીને ન ગમે. પણ આ ભાઈએ નાખુશી ન દાખવી અને મને સલાહ આપી, “આજકાલના છોકરાંઓને કોઈ વસ્તુની કિંમત નથી હોતી. તમે નવા પેચ કરાવશો એ પણ થોડા સમયમાં ખોવાઈ જશે. માટે દાખીને બેસાડવાના સાદી ધાતુના પેચ લઈ લ્યો. મારા મત પ્રમાણે આજના સોનાના ભાવમાં નવા પેચ બનાવવા રહેવા ઘો.”

મને એમની સલાહ ગળે ઊતરી મેં કહ્યું, “આ બધાં પેચ તો પછી નકામા. એનું જરા વજન કરી આપશો?” બોણીના સમયને ધ્યાનમાં રાખી મેં કહ્યું, “મને આની બદલીમાં પૈસા નથી જોઈતા. હું કંઈક ખરીદીશ.”

એ બોલતા હતા ત્યારે મારી નજર ‘શો કેસ’માં ગોઠવેલી કાનની કડીઓ પર હતી. એમાંની એક મને બહુ ગમી હતી. મેં એનો ભાવ પૂછ્યો અને થોડા પૈસા ઉમેરીને એ ખરીદી.” ભત્રીજા-ભાણેજીઓમાંથી કોઈને આપી શકાશે એનું મનમાં વિચાર્યું.

ઘેર પાછી ફરી ત્યારે બપોર થવા આવી હતી. ચાવી વડે દરવાજો ખોલી હું ઘરમાં પ્રવેશી ત્યારે દીપાલી ઘોડા પર ચડી પુસ્તકોનું કબાટ સાફ કરતી હતી. એ તરત જ નીચે ઊતરી મારે માટે પાણી લાવી. અને જમવાનું ગરમ કરવા લાગી. મને એકદમ જ વિચાર આવ્યો અને મેં એને કડી બતાવી.

“કેવી લાગી?”

“સરસ.” એણે ટૂંકો જવાબ આપ્યો અને કામે લાગી.

“મને એમ કે તને ગમશે. હું તારે માટે લાવી છું.”

“પણ આ તો સોનાની છે” એણે ડબ્બી તરફ જોઈને કહ્યું.

“હા, તો શું થયું?”

“તમારી વર્ષગાંઠ છે? લગ્નની જયંતિ છે? તાઈની વર્ષગાંઠ? અનેક સવાલો કર્યા.

“કોઈ પ્રસંગ નથી, બસ મને મન થયું.”

“તારી થાળી કેમ નથી પીરસી? તારે ઉપવાસ છે?”

“હું આજે નહિ જમી શકું, અને એના હાથ બતાવતા બોલી” જુઓ મારા રૂંવાડા ... હું હજી પણ માની નથી શકતી કે આ કડી મારે માટે છે.” ડબ્બીને હાથમાં લેતા એ બોલી. એની આંખમાં પાણી હતા અને મારી આંખોમાં પણ.

સગાસંબંધીઓએ કંઈક ભેટો આપી હશે. પણ ક્યારેય કોઈના રૂંવાડા ઊભા થવાનું યાદ નથી.

૨. સુખની શોધને વિશાળ વ્યાપમાં જ ઈચ્છીએ ...

સુશીલા સૂચક

ઘરની અંદર ખોવાયેલી સોયને રસ્તા પરથી અજવાળામાં શોધતા ડોશીમાની જેમ આપણે બધા જગતના બાહ્ય ઝળહળાટમાં આપણા સુખને શોધ્યા જ કરીએ છીએ. દેખીતી સુખીસમૃદ્ધ વ્યક્તિને પણ અધિકાધિકની મહેચ્છા કે છૂપા ખાલીપાની લાગણી પ્રાપ્ત સુખને પામવા નથી દેતી.

આપણા તત્ત્વવિદોએ સુખ અને આનંદ એ બંનેના સ્વરૂપને વિશદતાથી વર્ણવ્યા છે. વિવિધ વિષયોથી પ્રાપ્ત થતી ઈન્દ્રિયજન્ય માનસિક વૃત્તિને તેઓ સુખ કહે છે. તે તત્કાલ ખુશી જન્માવે છે, પરંતુ તે અલ્પજીવી હોય છે. વળી, પેલા ફીનીક્ષ પક્ષીની જેમ નવી શુભેચ્છાઓ ઉદ્ભવ પામે છે. ક્યારેય મનને સુખની સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત થતી જ નથી.

જયારે, સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મનાં સ્વરૂપનું શુદ્ધ અને દિવ્ય એવું અવિભાજ્ય અંગ એ આનંદ છે. એથી જ પરમ આનંદની પ્રાપ્તિને બ્રહ્માનંદ-સહોદર કહી છે. એનો અનુભવ હૃદયસ્ય હોઈ માનવીના સંપૂર્ણ અસ્તિત્વને પુલકિત કરે છે. એ સદાકાલીન અને ચિરંજીવી હોય છે. અંગ્રેજીમાં તેને ecstasy કહે છે.

સુખ અને આનંદના ભિન્ન સ્વરૂપોને જોયા પછી આપણે સુખની શોધ કરીએ તો –

‘હિતોપદેશ’માં સુખનું સુંદર વર્ણન આપ્યું છે.

અર્થાગમો નિત્યમરોગિતા ચ

પ્રિયા ચ ભાર્યા પ્રિયવાસિની ચ ।

વશ્યશ્ચ પુત્રો ઢર્થકરી ચ વિદ્યા

પદ્ જીવલોકસ્ય સુખાનિ રાજન્ ॥

હે રાજન! મનુષ્યલોકના - ધનનું નિત્મ આગમન, આરોગ્ય, પ્રિય અને મધુરભાષિણી પત્ની, આજ્ઞાકારી પુત્ર અને ધનોપાર્જન કરાવે એવી વિદ્યા - આ છ જગતના સુખો છે.

‘મહાભારત’માં સુખો વિશે કહે છે કે –

આરોગ્યમનૃણ્યમવિપ્રવાસઃ ।

મર્ધિર્ગનજ્ઞૈઃ સહ સમ્પ્રયોગઃ ॥

સ્વપ્રત્યયા વૃત્તિવરભીવવાસઃ ।

ષદ્ જીવલોકસ્ય સુખાનિ રાજન્ ॥ (ઉદ્યોગપર્વ ૩૩-૮૬)

હે રાજન! મનુષ્યલોકમાં આરોગ્ય, કરજ ન હોવું, વિદેશમાં નિવાસ ન કરવો પડે, સજ્જનોનો સાથ મળે, વૃત્તિઓ પોતાને વશ હોય અને નિર્ભય રીતે રહી શકતું મન - આ છ સુખકર્તા સાધનો છે.

ઉપર્યુક્ત બંને સુખાધિતોનો સરવાળો કરી લઈએ તો સુખની શોધ કરવા ક્યાંય અટવાવું ન પડે.

અજવાળાને અંધારાના સંદર્ભમાં જ સમજી શકાય. માત્ર અજવાળું જ હોત તો અજવાળાને શોધવું પડત? તથૈવ, સુખને દુઃખના સંદર્ભમાં જ શોધી શકાય. દુઃખનું અસ્તિત્વ જ સુખની સાચી સમજણ આપે છે. એથી જ કદાચ કુંતીજીએ શ્રીકૃષ્ણ પાસે વરદાન માગ્યું કે –

“વિપથઃ સન્તુ નઃ શશ્વત્ત્ર જગદ્ગુરો ।”

દુઃખ-વિપત્તિમાં જ પ્રભુસ્મરણ વધુ થાય અને પ્રભુસ્મરણમાં પ્રભુસાન્નિધ્યનો આનંદ મેળવી શકાય.

જગતમાં વ્યક્તિએ વ્યક્તિએ સ્વકીય સુખ અને સ્વકીય દુઃખ હોય છે. એને આધિદૈવિક, આધિભૌતિક અને આધ્યાત્મિક એમ ત્રિધા વિભાજિત કરી શકાય. પોતે જ ઊભી કરેલી દુઃખમય નગરીમાં સુખના સરનામાની ટપાલ લઈ આમતેમ ભટકતી વ્યક્તિ ક્યાંક ને ક્યાંક ભટકાઈ જાય છે. તો નવી, “સુખદુઃખ મનમાં ન આણીએ” ... કે “ગુજારે જે શિરે તારે” ... ગાતા ગાતા દુઃખને સુખેથી સહી જનારા પણ ક્યાંક તો મળી જ જાય છે.

શ્રી કૃષ્ણએ ગીતાજીમાં “દુઃખેષુ અનુદ્વિગ્નમનાઃ સુખેષુ વિગતસ્પૃહઃ” અને “દ્વન્દ્વૈર્વિમુક્તા સુખદુઃખસંજ્ઞૈઃ” એવા સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણો વર્ણવ્યાં છે. આ દ્વન્દ્વમય જગતમાં એવી વ્યક્તિનાં દર્શન થવા મુશ્કેલ તો છે, પરંતુ અશક્ય તો નથી જ. ભૌતિકવાદથી ભરપુર આ સમયમાં પણ સુખદુઃખ બંનેને અતિક્રમી જનાર મૂઠી ઊંચેરા માનવીને જ શોધીએ તો? સુખની શોધને વિશાળ વ્યાપમાં જ ઈચ્છીએ.

સર્વેત્ર સુખીના સન્તુ, સર્વે સન્તુ નિરામયા ॥

(૩, વિવેક, એસ.વી. રોડ, વિલેપાર્લે વેસ્ટ, મુંબઈ-૪૦૦૦૫૬)

૩. મારું સુખ

જાગૃતિ ફડિયા

સુખ એટલે શું? - દરેક જણ માટે સુખની વિભાવના જુદી જુદી જ હોવાની. દુઃખી ન હોવું એને કદાચ હું મારી સુખની વિભાવના કહી શકું. સુખી હોઉં કે ન હોઉં પણ હું દુઃખી ન હોઉં એ જરૂર ઈચ્છું. સુખ અને દુઃખ સિવાયની સ્થિતિ છે.

હમણાં થોડા દિવસો પૂર્વે વર્તમાનપત્રમાં સમાચાર હતા કે આન્દ્રે અગાસી એની કારકીર્દિની ટોચ પર હતો ત્યારે હતાશાથી (depression) ઝઝૂમતો હતો અને એ જ રીતે માઈકલ ફેલ્પ્સ (અમેરિકન સ્વીમર) પણ. તો એનો અર્થ એવો ખરો કે તેઓ માટે ઈચ્છાપૂર્તિમાં તેમનું સુખ ન હતું. બધા માટે જ એવું હોય એ જરૂરી નથી. સુખની વિભાવના ઈચ્છાપૂર્તિમાં કે કારકીર્દિની ટોચે હોવામાં હોય કે ન પણ હોય બધું મેળવી લીધા પછીનો ખાલીપો, એનું શું?

ધ્યાન (મેડિટેશન) એ કદાચ સુખ અને દુઃખથી પરથી અવસ્થા હોઈ શકે. પણ આખી જિંદગી કંઈ ધ્યાનમાં બેસીને ન નીકળે. સ્થિતપ્રજ્ઞ હોવું એટલે કંઈક અંશે ધ્યાનમાં હોવા જેવું ખરું. સુખ કે દુઃખ કંઈ જ સ્પર્શ નહીં. સ્થિતપ્રજ્ઞતાને હું મારા સુખની વિભાવના ગણી શકું. કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં સમતાને ભાવ કેળવી શકાય એ સૌથી મોટું સુખ. એ સિવાયનું સુખ શું હોય? એને શોધવા ક્યાં જવું અને જિંદગી આખી એ દોડાદોડમાં ખર્ચી નાખવી એ આપણાં જીવનનું કર્તવ્ય નથી.

તત્ત્વજ્ઞાન, ગુરુઓ કે મોટીવેશનલ પુસ્તકો સુખી થવાની ચાવી બતાવી શકે પણ એ જ્ઞાન અમલમાં તો આપણે જ મૂકવું પડે ને? એ અમલમાં મુકાય તો પણ સુખ મળી જશે કે નહીં એ કોને ખબર છે? આ બધું અઘરું છે. સુખની પાછળ દોટ મૂકવી એ જ જીવન નથી પણ જે મળે એમાંથી જ સુખ મેળવી લેવું એ કદાચ જીવનના સુખની વિભાવના કહેવાય.

(બી-૧૩૦૩, પ્રથમેશ રેસીડન્સી, દાદાભાઈ રોડ, અંધેરી (વેસ્ટ), મુંબઈ-૪૦૦૦૫૮)

૪. મઝા જ મઝા...

શીતલ દેસાઈ

એક નાનકડી ઢીંગલી મોટી ઢીંગલી સાથે ઘર ઘર રમી રહી હતી. બહુ લાડથી તે પોતાની ઢીંગલીને નવડાવે અને ખવડાવે અને ક્યારેક ખખડાવે પણ ખરી! મા ની જેમ જ. 'મૂક હવે તારા ઢીંગલા . . . . આ છોકરી ક્યારે મોટી થશે?'

અરે આ છોકરીને પણ ઝટ મોટું થવું હતું. .. આમ તો અત્યારે રમવું, ભમવું અને સૂવું એને બહુ મઝા હતી. પણ મોટા થઈ જવાય તો મા નો ઘાંટો, દાદાની સૂચના કે આખો દિવસ દાદીના ચશ્મા શોધ્યા કરવામાંથી છુટી. ... હા બાપુ ક્યારેય ગુસ્સો ન કરતાં. તોફાન કરતાં પકડાઈ જવાય તો તેઓ માત્ર તેની સામે જોઈને મૌન જ રહેતાં. અને આ મૌન તેને બહુ અકળાવતું. બસ જલ્દી મોટા થઈ જવાય પછી પોતને મન થાય તેમ જ રહેવાનું. એટલે મઝા... મઝા...

અને એ ઢીંગલી પછી તો મોટી થઈ ગઈ. પણ પેલી મોટી ઢીંગલીને તેણે ફેંકવા દીધી નથી. કાચનાં કબાટમાં સાચવીને મૂકી રાખી છે. ક્યારેક તેનાં વાળ પર હાથ ફેરવી લે છે. એ ઢીંગલી એટલે બીજું કોઈ નહીં, હું પોતે જ વળી... પરીક્ષાના કોઠા પાર કરતાં કરતાં, ચોટલો બાંધીને ભણતા ભણતાં થતું કે હવે આ ભણવાનું પતે એટલે મઝા જ મઝા...

હજી તો છેલ્લું પેપર આપી, મિત્રો સાથે પાર્ટી કરી ને હા... શ કરીને માંડ બેઠી ત્યાં તો હાથમાં કડછીને વેલણ આવી ગયા. માનાં કૂર્કિંગ ક્લાસમાં વગર ફોર્મ ભર્યે એડમિશન મળી ગયું. ત્યાં ટ્રેનિંગ પૂરી થાય તે પહેલાં જ સરસ ગોઠવાઈ ગયું.. મા તો ફૂલી સમાતી ન હતી..

'સુખી થઈ ગઈ... એકનો એક છોકરો... ને સારું ઘર ને વર...'

હા દુઃખી તો ન હતી, પણ અભ્યાસનો ઉપયોગ કરી નોકરી કરવાની ઈચ્છા તો પૂરી ન થઈ... પરિવાર તો સરસ સચવાઈ ગયો.. સતત ઘરનું કામ ને સામાજિક પ્રસંગો ને સાસુની બિમારી ને બાળકોની સંભાળ... બસ બચ્યા મોટા થઈ જાય પછી મઝા જ મઝા... બચ્યા મોટા થઈ ગયા ને પાંખો પણ આવી ગઈ ને માળામાંથી ઊડી ચૂક્યા છે. હવે મન થાય તેમ જ રહેવાનું શક્ય છે. બારી પાસે ખુરશી નાંખીને હું બેસી રહું છું. કાન ડોરબેલ વાગે તેનાં

ઈતજારમાં છે. બહાર બગીચાનું વૃક્ષમાંથી ઝૂમતા પીળા ફૂલનાં ઝૂમખાને વાયરો ડોલાવી રહ્યો છે.. અનાયાસે જ આંખ બંધ થઈ જાય છે.. પેલી મોટી ઢીંગલી... ને મા નો ઘાંટો.. ને કાળજી.. અભ્યાસ માટે ઉજાગરા... ને ઝળહળતું પરિણામ... બાળકો પાછળ દોડધામ ને તેમની કિલકારી... કેલિડોસ્કોપ ફરતું જાય છે.. એક મખમલી સ્પર્શ પવન નો...

‘અરે ગાંડી શાની રાહ જોતી હતી અત્યાર સુધી?’

આહ! એક સિસકારો થઈ ગયો- પગની નસ ચડી ગઈ ને આપોઆપ આંખ ખૂલી ગઈ ને દુઃખતા ઘૂંટણ પર ધીમે ધીમે હાથ ફેરવતાં હું બોલી ઊઠી: બસ હવે તો મઝા જ મઝા...

(પર, શ્રીજી દર્શન બંગલોઝ, સનફાર્મા રોડ, વડોદરા. મો. ૭૦૪૩૯૪૧૦૩૭)

પ. આપણું સુખ - આપણો અભિગમ

આશા ઠક્કર

સુખ! આ બે અક્ષરના શબ્દમાં જ જીવતા રહેવાનું ચાલકબળ છે. સુખ અને દુઃખ એક સિક્કાની બે બાજુ, જેમ સુખ શાશ્વત નથી, એમ દુઃખ પણ હંમેશા નથી રહેતું. દિવસ-રાતની જેમ બદલાતા રહેતા સુખ-દુઃખની ઝરમર વર્ષામાં સમજદારીની છત્રી ધરીને ચાલવું, ખુશ રહેવું અને પરિવારને પણ ખુશ રાખવો એનું જ નામ જીવન હશે ને!

ખાટી-મીઠી-તીખી વાનગીઓની જેમ સુખ અને દુઃખ જીવનની થાળીમાં પીરસાતા રહે છે. દરેક વ્યક્તિ પોતાને ભાવતી વાનગી જમે છે. સૌની પસંદ અલગ-અલગ હોય છે, એમ સૌના સુખ અલગ, સૌના દુઃખ અલગ. બધાની સુખની વ્યાખ્યા જુદી જુદી હોય છે.

કોઈને સંપત્તિમાં, તો કોઈને માનસિક શાંતિમાં સુખ મળે છે. કોઈને મુસાફરીમાં તો કોઈને કોફીના કપ સાથે પુસ્તક વાંચવામાં કોઈને પર્વતારોહણમાં તો કોઈને કુદરતી સૌંદર્યને માણવામાં કોઈને ચારધામ યાત્રા તો કોઈને વિદેશમાં ફરવામાં સુખ પ્રાપ્ત થાય છે.

ક્યારેક સરખામણી દુઃખનું કારણ બને છે. ઈચ્છતા ન હોવા છતાં ય માનવ સહજ નબળાઈ હોય, સરખામણી થઈ જતી હોય છે. પરંતુ ત્યારે બીજા પાસે છે એ આપણી પાસે નથી. એનાથી દુઃખી થવા કરતાં આપણી પાસે જે છે એનો આનંદ માણવો જોઈએ. સકારાત્મક માનસિકતા કેળવીએ તો સુખની અનુભૂતિ ચોક્કસ થતી હોય છે.

માનવીની ઈચ્છાઓ અનંત હોય છે. એક ઈચ્છા પૂરી થાય તો બીજી તરત તૈયાર હોય છે, એટલે ઈચ્છાપૂર્તિ પછી પણ સુખી થઈ જઈશું એમ કહી શકાતું નથી. વળી, હંમેશા સગવડોમાં જ સુખ હોય છે, એવું માનીને ચાલીએ તો કિંમતી બિછાનું હોવા છતાં ધનવાનને ઊંઘ નથી આવતી અને કાથીની દોરીના ખાટલા પર શ્રમ કરનાર ખેડૂતને મીઠી નીંદર કેમ આવે છે?

વણઝારાની પોઠની જેમ નાના-નાના સુખો સતત જીવનપંથ પર આવતા જ રહેતા હોય છે. પરંતુ એ નાના સુખો આપણી નજરે ચઢતાં જ નથી. વળી, આ સુખો કેવળ પોતાને નહીં સામેવાળી વ્યક્તિને પણ નાનકડું સુખ આપે છે. એવા બે-ત્રણ સુખની ઝલક-દાદાજીનું પૌત્ર-પૌત્રી સાથે બગીચામાં રમવું.

થાકીને ઘરે આવેલા પતિ માટે ચા-નાસ્તો પીરસતી પત્નીનું સ્મિત, બિમાર, વૃદ્ધ માતા-પિતાની સેવા કરતાં સંતાનો. ભીડભાડમાં ગભરાઈ ગયેલાં માજીને રસ્તો કોસ કરાવતો વિદ્યાર્થી. ઈજાગ્રસ્ત પત્નીને પોતાના હાથે જમાડતો પતિ.

આવા અસંખ્ય સુખો આપણાં જીવન દરમ્યાન આવતા રહે છે. નાના ભૂલકાં જેવા આ સુખોની આપણે સુખની યાદીમાં નોંધ કરીએ છીએ? કરવી જરૂરી છે.

ઉનાળાની કાળઝાળ ગરમીમાં તમારે ત્યાં આવતાં કુરિયરબોયને ઠંડું પાણી કે છાશનો ગ્લાસ પીવડાવો ત્યારે એના ચહેરા પરની તૃપ્તિ જોઈને તમને ય સુખ મળે છે ને! માટીની ઠીબમાં રેડેલું પાણી પીવા પક્ષીઓ આવે છે તે જોઈને હૈયે ટાઢક વળે છે ને! આવા નાના નાના સુખોથી જ માનવીનું જીવનસભર બને છે. હૈયું રાજી થાય છે.

નાના-મોટા સુગંધીદાર ફૂલોનો ગુલદસ્તો હોય છે ને! એમ જ જીવન પણ નાના-મોટા સુખોનો સમન્વય છે. ફૂલ હોય તો કાંટા પણ હોય છે. આપણે જીવન પ્રત્યે સકારાત્મક અભિગમ રાખીશું તો જીવનમાં સુખો ઝાંઝા ને દુઃખ થોડા જોવા મળશે. આખરે શોધવું તો સુખ જ છે ને! થોડું જીવન પ્રત્યે અભિગમ બદલીને જોઈશું તો જીવનના બાગમાં સુખના સુગંધી ફૂલો ખીલી ઊઠશે. આવો, આપણે અભિગમ બદલીએ.

(૩૨, નંદ સોસાયટી, રિલાયન્સ મોલ પાછળ, ઓલ્ડ પાદરા રોડ, વડોદરા)

૬. સુખ એટલે ...

ડૉ. ધીરજ છેડા

મનમાં ધારેલી ભૌતિક પ્રાપ્તિઓથી સુખ મળશે એવા ભ્રમથી દોરવાતા હોઈએ છીએ, મોટા ભાગના આપણે સૌ સોનલબેનની સુખની વ્યાખ્યા ગણીને સુખ મેળવવાના સંભવિત ઉપાયોને નકારી કાઢે છે. સુખ એટલે ઈચ્છાપૂર્તિ માત્ર જ ન હોય તો એનું સુખ તો અસ્થાયી નીવડે. આપણી ઈચ્છા, વાસના, તૃષ્ણાઓ તો પારાવારની.

એટલે મહત્વની વાત છે જાતિસ્વભાવ, ઉછેર અને અભિગમ. જાતિ સ્વભાવ તો જન્મજાત, ઉછેર, પરિસ્થિતિઓ અને વાતાવરણ મુજબ પરંતુ અભિગમ વ્યક્તિનું સ્વાતંત્ર્ય, એનો નઝરીયો જે માટે જોઈએ સતત આત્મનિરીક્ષણ, જાત સાથે વાત.

‘સંતોષી નર સદા સુખી’ કહેવતો પ્રગટે છે. સમાજજીવનમાંથી એટલે સામાન્યીકરણ તો રહેવાનું. વળી, માત્ર વાયયાર્થમાં જ ન જઈએ તો ‘ઓછી સગવડ તેમ

વધારે સુખ' એ પણ કસોટીએ ખરું ઉતરે. મોબાઈલની ઉપલબ્ધિ આનું શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ.

સુખ નામનો પ્રદેશ ક્યાંય નથી. હરીન્દ્ર દવેના આ વાક્યમાં એક શબ્દ ઉમેરશો તો સ્પષ્ટ થશે કે સુખ નામનો પ્રદેશ બહાર ક્યાંય નથી. આપણી અંદર જ છે. મૃગજળ પાછળ દોડતા મૃગલાં અને આપણી વચ્ચે ક્યાં ઝાઝો તફાવત છે?

મારી પ્રિય વાર્તા છે 'હાઉ મચ લેન્ડ ડઝ એ મેન નીડ'. બધા સુખોમાંથી પસાર થયા બાદ લીયો ટોલ્સ્ટોયને આ સત્ય લાઘ્યું હશે. વળી 'ગીવ હેપીનેસ અ ચાન્સ' જેવું લખનાર કથનાર વક્તાઓ પણ કાંઈક પામવા નીકળેલા જીવો છે. મારી પરિભાષામાં જીવ એટલે દેહ(કાયા) + આત્મા.

અધ્યાત્મ દૃષ્ટિ એ આત્માનો સ્થાયી સ્વભાવ, સ્વરૂપ આનંદ છે એ અનુભૂતિ પામવા આપણે જેમની પાછળ ઊભા છીએ એવા દેવાદોરોનો તો રાફડો ફાટ્યો છે! કરુણાસ્પદ સુખ એટલે મારા મતે માત્ર વ્યક્તિગત, સમયને અતિક્રમી ગયેલી લાગણીઓ. કબીરની સહજતા. આપણે સુખ, આનંદ જેવા શબ્દોનો પાર પામી શક્યા નથી.

— 'વિચારવલોણું' પરિવાર દ્વારા પ્રાપ્ય પુસ્તકોની યાદી —

૦૧ અંતિમ મૂલ્યવાન બક્ષિસ (મૂ.લે.જિમ સ્ટોવેલ) અનુ. મનસુખ રીંડાણી	રૂ. ૨૦/-
૦૨ સંવાદ (ગુજરાતી)	સારસંક્ષિપ્ત : મુનિ દવે રૂ. ૨૫/-
૦૩ ડૉ. વિક્રમ સારાભાઈ	ડૉ. પદ્મનાભ જોષી રૂ. ૪૫/-
૦૪ સંસ્થા ઘડતર	સંકલન : મુનિ દવે રૂ. ૩૫/-
૦૫ સ્વીકારથી ચમત્કાર	સંક્ષિપ્ત : ડૉ. વિપુલ દેસાઈ રૂ. ૩૫/-
૦૬ ફિલસૂફીનું વિશ્વ	માવજીભાઈ સાવલા રૂ. ૩૫/-
૦૭ જ્યોતિર્ગમય	ભાવાનુવાદક : અશોક શર્મા રૂ. ૨૫/-
૦૮ કળાનો આસ્વાદ	સંપાદક : મુનિ દવે રૂ. ૪૦/-
૦૯ વાતમિળો (બાળકલમે વહેતી વાતઓ)	સંપાદક : દર્શા ક્રિકાણી રૂ. ૪૦/-
૧૦ સત્ય અને સૌંદર્ય	ભાવાનુવાદ : મુનિ દવે રૂ. ૪૫/-
૧૧ મારે ખીલવું છે, હું ખીલીશ	અનુવાદ : સોનલ પરીખ રૂ. ૪૫/-
૧૨ મૃત્યુનો ઉત્સવ	ભાવાનુવાદ : દર્શા ક્રિકાણી રૂ. ૫૦/-
૧૩ શાળાઓને પત્રો	અનુ. બાલકૃષ્ણ વૈદ્ય રૂ. ૩૫/-
૧૪ અલબેલી	દર્શા ક્રિકાણી રૂ. ૧૫/-
૧૫ પેપરક્લિપ્સ	રસીલા કડિયા રૂ. ૪૦/-
૧૬ આદિવાસીઓની આલ્બર્ટ સ્વાઈલ્ડર ડૉ. નવનીત કોજદાર લેખન-સંકલન વિક્રમ-ભદ્રા સવાઈ	રૂ. ૪૦/-

કવિતા

સુખ અને દુઃખ

સુખનું કદ ઠીંગણું
પાતળો બાંધો
રંગ ઘઉંવણો
શરદીનો કોઠો
શ્વાસની તકલીફ
સ્વભાવ ભોળો
આંખો બીકણ
શરીર ઘોડિયેથી જ માંદલું
અને રીસાવાની તાસીર.

દુઃખના બાવડાં તગડાં
કદ ઊંચું
હાથ લાંબા
બુદ્ધિ ઘણી
બોલવાનું ઓછું
પણ ડરવાનું નામ નહીં
ગમે ત્યાં ઘૂસવાની હિંમત
બધે ઘર જેવું.

આમ તો બે ય જોડિયા ભાઈઓ
લંગોટિયા દોસ્તો
એક જ પાટલી પર
એક જ સ્લેટ વાપરતા નિશાળિયાઓ
કાચા પૂંઠાની એક જ નોટમાં
ત્રિકોણ કરીને પાડી દીધેલા બે ભાગ.
જનમ જનમના જિગરી
પણ તોય થોડે થોડે વખતે
ઝઘડે બેય જણાં
વાંકું કાયમ સુખને જ પડે

એની હંમેશાં એક જ ફરિયાદ
કે એ દુઃખને બધે સાથે જ રાખે
પણ દુઃખનું એવું નંઈ
એ એકલું જ ફરે ઘણી જગ્યાએ
આમ તો મોટો ભાઈ કોલેજ બંક કરીને
એકલો જ પિકચર જોઈ આવે
ત્યારે નાનો ભાઈ કરે એ ટાઈપનો કજિયો
પણ બોલતાં બોલતાં
સુખની આંખમાં પાણી આવી જાય
દુઃખ સમજુ તે વહાલથી
સુખના ખત્તે હાથ મૂકે
અને પછી એવું થાય કે
સવલી ડોસીના કોહવાયેલા બારણાંની
તૈડમાંથી દીકરાનો તબિયત
પૂછતો કાગળ સરકે
નાલીનું પાણી સુકાય ને વસ્તીના ટાબરિયાંને
ખોવાયેલો દડો પાછો મળી જાય.
રેખાબહેન ટીડોરાંનો
ભાવ કરાવાનું ભૂલી જાય
જેંતી રીક્ષાવાળાને વરતી ટેમે
મળી જાય ઘર બાજુનું ભાડુ
મિસ્ત્રી એક હમજતો હોય ને
બે બીડી નીકળે કાન પરથી
અને પછી એવું થાય
કે મોટી આંગળીએ ખવડાવેલા
નાના આંટે રાજી થઈ જાય સુખ.
દુઃખ હોંશિયાર તે તરતમાં પટાઈ દે
સુખ ભોળું તે સહેજમાં માની જાય
- સૌમ્ય જોશી

આપણું વિચારવલોણું : નવેમ્બર ૨૦૧૮ : અંક - 11 (22)

સુખ

સમજ્યા, ચંદુભાઈ!
 એને ટેવ નહી, ટેવ ...
 ખોતરવાની.
 એને કાન ખોતરવાની ટેવ.
 દાંત ખોતરવાની ટેવ.
 નાક ખોતરવાનું તો બંધાણ ...
 નખ નવી નવાઈના એને જ હોય જાણે.
 બધું ખોતર ખોતર કર્યા જ કરે.
 ઘડી ય જંપ નહીં.
 ખોતર ખોતર કરવું કાંઈ સારું છે?
 અરે, સાલો સાથળ ખોતરે, સાથળ.
 કેમ જાણે એમાંથી ગગો નીકળવાનો હોય!
 આપડને એમ.
 છો ખોતરે
 એની જાંઘ ઈ ખોતરે એમાં આપડે શું?
 પણ ચંદુભાઈ,
 આ ખુસાલિયો કાંઈ ખોતરવે ચડ્યો,
 કાંઈ ખોતરવે ચડ્યો ...
 છેવટે ઈણે એનું મગજ ખોતર્યું.
 મોટા મોટા ખાડા કર્યા ઈમાં.
 ઘરઘરાઉ ખોતરણાં કરતો'તો
 ત્યાં સુધી તો જાણે ઠીક.
 પણ પછી તો એનો હાથ
 મૂળો વધે એમ મૂળમાંથી વધવા લાગ્યો ...
 આપડને ઈમ કે ઈનો હાથ છે તે વધે
 એમાં આપડે શું?
 પણ વધતો વધતો હાથ નીકળ્યો બહાર
 કે'છ સેરીમાં કોઈને દીઠો ન મેલે.
 માણહનાં હાડકાં ખોતરી નાખે.
 ઊંઘ ખોતરી નાખે,
 વિચાર -
 ઈનો હાથ કોલંબસ થઈ ગ્યો!
 મૂળે ખુસાલિયાને ગોતવું'તું સુખ.
 જોવું'તું નજરોનજર.
 પછી પારકું હોય કે પોતાનું - પણ સુખ.
 ઈ અડબાઉને એમ કે
 'ચોપડિયું'માં લખ્યું હોઈ ઈ બધું સાચું જ હોય.
 સુખનાં ઝાડવાં ફિલમુંમાં ઊગે

સુખના કુવારા કવિતામાં ઊડે
 નવલકથાયું વાંચે એમાં હોય સુખના હિલ્લોળા
 તે ખુસાલિયાને બસ એમ જ થઈ ગ્યું કે સુખ હોય.
 દીકરો અહીંયા જ થાપ ખાઈ ગ્યો ...
 એને એમ કે
 સોમવાર રવિવાર હોય એમ સુખ પણ હોય જ!
 ટપુભાઈને તરવેણીબેનની જેમ
 સુખે ય આપડે ત્યાં આવે ...
 અક્કલના ઈસ્કોતરાને કહેવું ય શું?
 આપણે તો જાણીએ, ચંદુભાઈ કે
 સસલાને શિંગડા હોય તો
 માણસને સુખ હોય.
 ઠીક છે, ડાહી ડાહી વાતું કરીએ
 ચોપડિયું વાંચીએ
 પણ ખુસાલિયા, સુખો માટે આવી ખોતરપટ્ટી?
 જે નથી એને માટે આવો રઘવાટ!
 અભાણ હતો, સાલો.
 જે વાંચવું જોઈએ ઈ વાંચ્યું નહીં.
 નવલકથાયું નહીં, ઈતિહાસ.
 પૂછજો એને, ઈતિહાસ વાંચ્યો છે એણે?
 એમાં છે ચપટી ય સુખ મળ્યાંનો ઉલ્લેખ કોઈ પાને?
 આપડા આ ખુસાલિયાના હાથ
 જેને જેને અડે ઈ પદાર્થ દુઃખ થઈ જાય -
 એક દિવસ ખુસાલિયો
 પોતાના સપનાંને અડ્યો'તો!
 ત્યારથી છે આવી દિમાગને ચાટી જાતી બળતરાઉ!
 પણ હાળો, મરસે!
 સુખ નથી આઠે ય બ્રહ્માંડમાં.
 સુખ નામનો પદારથ જ નથી આ ભોં પર
 આવી વાત ઈ જાણતો નથી
 ઈ જ એનું સુખ!
 આપડે સું, મરસે હાળો -
 આપડને તો
 એના વધ વધ થતા હાથની દયા આવે.
 આવે કે નહીં, ચંદુભાઈ?

રમેશ પારેખ

વેવિધ્ય

૧. જેવો રાજા, તેવી પ્રજા

મુનિ દવે

આજકાલ જ્યારે પણ સરકારની નિષ્ફળતાની વાતો કરીએ ત્યારે કેટલાક લોકો એક વાત અચૂક કહે છે “આખી પ્રજા જ એવી હોય ત્યાં બીયારી સરકાર શું કરે?” પ્રજાની સામે સરકાર ‘બિયારી’ થઈ ગઈ છે. એ વાત કાળા બજારની હોય, રસ્તા પરની ટ્રાફિક સેન્સની હોય, ભ્રષ્ટાચારની હોય, સ્વચ્છતાની હોય, અસામાજિક કામો કરવાની નિર્ભયતાની હોય, સ્ત્રીઓ, બાળકો પરના બળાત્કારોની હોય, ટોળુ બનાવી કોઈને મોતને ઘાટ ઉતારી દેવાની હોય કે દલિતો અને અલ્પસંખ્યકો પરના અમાનુષી અત્યાચારોનો હોય ... બધામાં એક જ જવાબ : “આવી પ્રજા સાથે કોઈ સફળ કેમ થઈ શકે? અને આ બધું પાંચ વર્ષોમાં સુધરી જાય એવી અપેક્ષા રાખવી ખોટી છે.” આનો અર્થ એવો કરી શકાય કે તેઓએ પણ મન મનાવી લીધું છે કે સરકાર નિષ્ફળ નીવડી છે? વાત તો સાચી છે. માણસ બગડી ગયો છે.

આખા દેશની માનસિકતા છેલ્લા થોડાક વર્ષોમાં વધારે ને વધારે સંકુચિત, સ્વાર્થી થતી જાય છે. આઝાદી પછી પહેલીવાર આખા દેશની માનસિકતા આટલા ખતરનાક સ્તરે પહોંચી ગઈ છે. આજે માણસો વધારે અધીરા થયા છે. એમને બધું તાત્કાલિક જોઈએ છે અને એ માટે કશું પણ કરવા તૈયાર છે. એકે બાબતનો છોછ નથી. એમને તાત્કાલિક ભૌતિક સમૃદ્ધિ, કોલેજની ડિગ્રી, ઊંચા પગારની નોકરી વિગેરે જોઈએ છે અને આ બધું પોતાની લાયકાત, ક્ષમતા કે વધુ મહેનત કરવાની તૈયારી વગર જોઈએ છે. બધી જાતિઓમાં જાતિવિષયક ગૌરવ ઊભરાવા માંડ્યું છે. હવે બધા કહે છે કે ‘ગર્વસે કહો હમ હિન્દુ હૈ. જાટ હૈ, રાજપુત હૈ, બ્રાહ્મણ હૈ, પાટીદાર હૈ, દલીત હૈ, મુસ્લિમ હૈ.’ કોઈ ભારતીય હોવાનો ગર્વ નથી કરતા. આ તો થયા રોગના લક્ષણો, પણ એવું શાથી થયું?

આપણે કેટલાક ઉદાહરણો જોઈએ.

બેંકની વધતી જતી એન.પી.એ. પર એ વખતના રિઝર્વ બેંકના વડા રઘુરામને કડક પગલા લેવાની વાત કરી તો નાણાપ્રધાન જેટલીએ એવું કહીને એમને રોક્યા કે : “આવું ના કરશો, એનાથી તો વિકાસ રૂંધાશે.” અને પછી એન.પી.એ. ચાર લાખમાંથી બાર લાખ થઈ ગઈ.

મારે કાયદાના પાલનના ભાગરૂપે મારા ડ્રાઈવિંગ લાયસન્સને રિન્યુ કરાવવું છે પણ હું મારી જાતે ઓફિસમાં જઈને એ કામ કરી શકતો નથી. મારે ફરજિયાતપણે એજન્ટને રૂ. એક હજાર આપીને એ કામ કરાવવું પડે છે અને તે પછી પણ ચાર મહિના બાદ લાયસન્સ મળે છે, કારણ કે આર.ટી.ઓ.માં ચાર મહિનાનો બેકલોગ ચાલે છે.

આપણું વિચારવલોણું : નવેમ્બર ૨૦૧૮ : અંક - 11 (24)

શીખોના હત્યાકાંડના દોષી મનાતા વ્યક્તિને તેનો પક્ષ સંસદની ચૂંટણીમાં ટીકિટ આપે અને સરકારી હોદ્દો આપે તથા બીજો પક્ષ જે વ્યક્તિને સુપ્રિમ કોર્ટે એક વર્ષ માટે રાજ્યમાંથી તડીપાર કર્યો હોય તેને રાષ્ટ્રીય પ્રમુખ બનાવે.

નોટબંધી વખતે પ્રધાનમંત્રીએ આપેલા કારણોને લોકોએ સાચા માની લીધાં અને બધા દુઃખો સહન કરી લીધાં. બે વર્ષે ખબર પડી કે સરકાર છેતરી ગઈ.

નેતાઓએ કરોડોનાં કૌભાંડો વર્ષોથી કર્યે રાખ્યા છે પણ ભાગ્યે જ કોઈને સજા થઈ છે. આ બધામાં સામાન્ય માણસ ક્યાં આવ્યો? આ તો સરકારે કે જે તે રાજકીય પક્ષોએ કરેલાં કામો છે. રાજકીય પક્ષો ચૂંટણી પહેલા આપેલા એસી ટકા વચનો ન પાળે અને તેને નફફટ થઈને 'જુમલા' ગણાવી દે તો ય પ્રજાએ તો એમને સહન જ કરવાના.

આપણામાં એક સુભાષિત છે : મહાજન યેન ગતઃ સ પન્થા. અર્થાત્, જે રસ્તે મહાજનો, મહાપુરુષો ચાલ્યા તે રસ્તે ચાલો. એમને અનુસરો. આજે આપણે મહાપુરુષ કે મહાજન કોને ગણીશું? રાજકારણીઓને, ધર્મગુરુઓને, ઉદ્યોગપતિઓને, સાધુ-મહંતો-કથાકારોને, કલાકારોને, સાહિત્યકારોને કે આચાર્યોને? કોને રસ્તે ચાલવું? વિચારો, કોણ આપણા પથદર્શક બની શકે તેમ છે?

સવાલ એ છે કે જો પ્રજા ખરાબ હોય અને તેને કારણે પ્રધાનો કે અધિકારીઓ કશું ના કરી શકતા હોય તો કેમ મોરારજી દેસાઈ કે બાબુભાઈ સારા વહીવટનો દાખલો બેસાડી શક્યા? મોરારજી દેસાઈની બે વર્ષની સરકારે મોંઘવારીને કાબૂમાં રાખી હતી. નબળા રાજ્ય ગાંધીની સરકાર વખતે શામ પિત્રોડા પ્રેરીત ટેલિફોન ક્રાંતિ થયેલી. 'પંચાયતી રાજ' બીલના ભાગરૂપે સ્ત્રીઓનું પ્રતિનિધિત્વ વધેલું. મધુ દંડવતેએ પોતાના રેલ્વે પ્રધાન તરીકેના સમયમાં રેલ્વેમાં ઘણા પ્રશશ્ય સુધારા કરેલા. રાવની લઘુમતી સરકારે અર્થકારણની દિશા બદલાવેલી. રાવ, જગદીશન અને કેશવ વર્મા જેવા મ્યુ. કમિશ્નરો પોતાના કાર્યકાળ દરમિયાન દેખીતા સુધારાઓ લાવી શકેલા. એ વખતે ના તો કોઈ સ્વચ્છતા કર નાખેલો કે ના તો સ્વચ્છતાની જાહેરાતો પાછળ કરોડો રૂપિયાનો ખર્ચ કે ના તો કોઈ ઝુંબેશ ચલાવી. માત્ર જે કામ માટે કમિશ્નર હતા તે કામ જ તે કરતા હતા. મુદ્દો લોકોની ખરાબીનો નથી. મુદ્દો છે વહીવટદારની ચોખ્ખી નિયત અને પૂરતી કડકાઈથી કામ પાર પાડવાની આવડત.

શા માટે ભાવનગર અને વડોદરા સંસ્કારી નગરી કહેવાય છે? શા માટે ગોંડલની રાજવટ આજે ય લોકો વખાણે છે? આ બધું તેમના રાજાઓને કારણે થયું. પ્રજા તો એ જ હતી. પણ તેને સાચા, સારા સંસ્કાર મળ્યા અને તેને કારણે લોકોની સ્વછંદતા પર લગામ આવી. લોકોમાં સારપનો વિકાસ થયો. તે રાજાઓએ ખરા અર્થમાં લોક કલ્યાણને લક્ષમાં રાખીને વહીવટ કર્યો. પ્રજામાં કે કોઈ પણ સંસ્થાના કાર્યકરોમાં સારા સંસ્કાર અને મૂલ્યો ઉતારવાની પ્રક્રિયા હંમેશા Top Down પ્રક્રિયા છે. સંસ્કાર હંમેશા ઉપરથી નીચે આવે.

આમ જો આવડત અને નિષ્ઠા હોય તો પાંચ વર્ષમાં ઘણાં કામો થઈ શકે.

આજે સરકારી સંસ્થાઓ, જેવી કે, અદાલતો, નિશાળો, કોલેજો, હોસ્પિટલો અને પોલીસખાતામાં ૪૦થી ૫૦ ટકા જગ્યાઓ ખાલી છે. છેલ્લા દસ વર્ષથી આ પરિસ્થિતિ છે. સરકારોને ભૌતિક વિકાસ માટે પૈસા જોઈએ છે એટલે અહીંયા કામ મૂક્યો. ગુન્હાખોરી વધી છે. ગુન્હેગારો પકડાતા નથી. જે પકડયા છે તેના કેસ વર્ષો સુધી ચાલ્યા કરે છે. આ બધા માટે આપણે માત્ર પ્રજાને દોષ આપીશું? જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ ગુન્હેગાર બને છે ત્યારે પ્રશ્નો એના ઉછેર સામે પૂછાય છે. તેના માતા-પિતા, તેની શિક્ષણસંસ્થાઓ જવાબદાર બને છે.

છેલ્લા કેટલાક વર્ષોથી સરકાર શિક્ષણમાં પોતાનો ખર્ચ ઘટાડતી જાય છે. આથી શિક્ષણમાં માત્ર અક્ષરજ્ઞાન રહ્યું અને કેળવણી બાદ થતી ગઈ છે. આને કારણે આપણે સારા એન્જિનિયરો કે ડોક્ટરો તો પેદા કર્યા પણ સારા માણસ બનાવવામાંથી બહાર આવી ગયા. કેટલાક રાજકારણીઓ પોતાનો પક્ષીય લાભ સાધવા માટે કોમી ભેદભાવ વધારવા સાચાખોટા નિવેદનો દીધે રાખે છે અને કોમી આગ ભડકાવ્યા કરે છે. કેટલાક ભણેલા-ગણેલા લોકો પણ એમાં ભાવુક થઈને કૂદી પડીને એમાં પોતાના બહોળા અભ્યાસના ભાગરૂપે ‘બૌદ્ધિક પ્રદાન’ કરે છે. તેઓ સુખેથી આપસમાં સહકારથી રહેતી પ્રજાના સંબંધોના તાણાવાણાને અજાણપણે ચૂંથી નાખવામાં રાજકારણીઓને સહાયરૂપ બને છે. આ બધાનો ભોગ તો સામાન્ય લોકો જ બને છે જેમને ભાગ્યે જ એ સભાનતા છે કે તેઓ હિન્દુ છે કે મુસ્લિમ છે. તેમને તો માત્ર જીવવું છે.

આ પ્રજાએ વર્ષોથી અનેક હત્યાકાંડો જોયા છે. એ બધા હત્યાકાંડને વ્યાજબી ઠેરવતા કે સ્વાભાવિક પ્રત્યાઘાત ગણાવતા રાજકારણીઓ જોયા છે. તેની તપાસ કમિટીઓના કોઈ હેવાલો બહાર પડ્યા નથી. જે અહેવાલ બહાર પડ્યા તેના પછી કોઈ સજાઓ નથી થઈ. જ્યાં થઈ ત્યાં બીજી સરકારે તેમને નિર્દોષ જાહેર કરાવ્યા છે. ટોળા દ્વારા થતી હત્યાઓને કે પત્રકારોની હત્યાઓને કે બાળાઓ પરના બળાત્કારોને પ્રધાનો કે સરકારના ટેકેદારો વ્યાજબી ગણાવે છે. ઓરિસ્સાના ખ્રિસ્તી પાદરી સ્ટેઈનને જીવતો સળગાવી દેનારા દારાસિંહની માતાને ‘વીરમાતા’નું બિરુદ મળે છે. જે કંઈ ગૌમાતા કે ગોમાંસને સંબંધિત હત્યાઓ થઈ કે રેશનાલિસ્ટ અને સાહિત્યકારોની હત્યા થઈ તે ખાસ વિચારસરણી ધરાવતા લોકો દ્વારા થઈ છે, જેમને રાજકારણીઓનો ખુલ્લો ટેકો છે. આ હત્યાઓને વ્યાજબી ઠેરવનારા પણ એ જ રહ્યા છે. બે પ્રધાનોએ તો એ અપરાધીઓનું બહુમાન કર્યું છે. આવા હત્યાના બનાવો પર બહુ ધ્યાન આપવાની જરૂર સત્તામાં રહેલા ઘણા રાજકારણીઓને નથી લાગતી. એ બધી ‘છૂટપૂટ’ ઘટનાઓ ગણાવાય છે. એકાદ બનાવ સિવાય કોઈ દોષીને સજા થઈ નથી તે પણ લોકોએ જોયું છે.

આ બધાને અંતે હવે આપણે પ્રજા નથી રહ્યા, ધીમે ધીમે ટોળુ બની રહ્યા છીએ.

આપણે એટલા નિષ્ઠુર અને સ્વાર્થી બની ગયા છીએ કે આ બધી અનૈતિક અને ગંભીર ગુન્હાહીત બાબતો હવે આપણને કોઠે પડી ગઈ છે. હવે ચાર કે સાત વર્ષની બાળકી

પરનો બળાત્કાર આપણને ધ્રુજાવતો નથી. એ બળાત્કારીઓના બચાવમાં શાસક પક્ષના ધારાસભ્યો જોડાય તો પણ એ પક્ષને કોઈ વિરોધનો સામનો કરવો નથી પડતો. પણ દેશના લોકોને એટલી તો ચોક્કસ ખબર છે કે વાતાવરણ સતત દૂષિત થઈ રહ્યું છે એટલે શક્ય એટલા પ્રયત્નો કરીને પોતાના દીકરા, દીકરીને અમેરિકા, કેનેડા કે ઓસ્ટ્રેલિયા મોકલીને સંતોષ માને છે. જાણે અજાણે આપણામાંથી ઘણા સ્વસ્થ અને બુદ્ધિજીવીઓ પણ આવી હિંસાને અને અનૈતિક કૃત્યોને ઉત્તેજન આપવાની માનસિકતા અપનાવવા માંડ્યા છે. આ પરિસ્થિતિ અત્યંત જોખમી છે જે સમાજનો ભવિષ્યનો વિકરાળ ચહેરો બનવા જઈ રહી છે.

જ્યારે ટોચના દરેક રાજકારણીઓ વારંવાર હળાહળ જૂઠું બોલતા હોય, અધિકારીઓ અને યુનિવર્સિટીના વાઈસ ચાન્સેલરો સરકારને પગે લાગતા હોય, રાજ્યના પોલીસ વડા કે કોઈ રાજ્યના પ્રધાનને સુપ્રિમ કોર્ટના વોરન્ટથી બચાવવા રાજ્ય સરકારો પોતે જ એમને છુપાવતી હોય, પોલીસો સરકારના ઈશારે કોઈને પકડતા હોય કે છોડી દેતા હોય, રાજકીય પક્ષોના ટેકેદારો કાયદો હાથમાં લઈને બેફામ ફરતા હોય, સરકારો હાઈકોર્ટ કે સુપ્રિમ કોર્ટની ઘણી વાતો ધરાર ન માનતી હોય, તેવામાં પ્રજા પ્રજા ન રહેતા લોકોનું ટોળું બની જાય છે. ટોળાને પોતાના કોઈ મૂલ્યો કે લાગણી નથી હોતા અને ટોળાને કોઈ સામાજિક, નૈતિક કે કાયદાકીય બંધનો નડતા નથી. આ ટોળામાં બધા જ સ્તરના, ભણેલા-અભણ, ગરીબ-માલદાર, હિંદુ-મુસ્લિમ બધા લોકો છે. આ ટોળાને રાજકારણીઓનો ટેકો છે. આવા રાજકારણીઓને કહેવાતા સંતો, કથાકારો, આધ્યાત્મિક ગુરૂઓ, સાહિત્યકારો, સિને અભિનેતાઓ વખાણે છે અને તેમના ટેકામાં ઊભા રહે છે.

કહેવાતા ‘મહાજનો’ દ્વારા આ કેળવણી પ્રજાને મળી છે.

ઓશો કહે છે : “તમે જ્યારે તમને અકળાવી મૂકનારી ઘટનાને સહન કરવા લાગો છો અને તેના વિષે અવ્યક્ત રહેવા લાગો છો ત્યારે તમે નપુંસકતા તરફ ગતિ કરવા લાગો છો.”

‘Whispers across the centuries’ માં જણાવ્યા મુજબ “જંગાલિયત ભરેલી ઘટનાઓ ભાગ્યે જ કારણ વગર સર્જાય છે. એક એક પગલે સમાજ તેનાથી આદી થઈને તેને સ્વીકારતો થઈ જાય છે. તેની સાથે નૈતિક આઘાત ઓછો થતો જાય છે અને નૈતિકતાને કારમો ઘા પડે છે.”-

બાબુ સુથારે ‘સંધિ’માં સરસ વાત લખેલી : “આપણે ‘લોકપ્રિય સરકાર’ જેવો ખોટો શબ્દ પ્રયોગ કરીએ છીએ. લોકોને કોઈ ચહેરો નથી હોતો. લોકને કાયદા સાથે કોઈ લેવા દેવા નથી. તે આવેગો પર ચાલે છે. ખરેખર ‘પ્રજાપ્રિય સરકાર’ જોઈએ. એવી પ્રજા જે બંધારણને મનાતી હોય. લોકપ્રિય સરકાર લોકોના ટોળા જેવી જ હોય.”

હવે આ પરિસ્થિતિમાં એવું જ કહેવું પડે કે “જેવો રાજા તેવી પ્રજા.”

(૮૦૪, સગુન પેલેસ, શિવરંજની ચાર રસ્તા, સેટેલાઈટ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫.)

૨. ગૃહગંગાને તીરે - ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધા હોય તો દુઃખ આપણને સ્પર્શી શકે નહીં

અવંતિકા ગુણવંત

સંજનાએ એનાં મમ્મીપપ્પાને કહ્યું, “અમે કેનેડા જવાનું પ્લાનિંગ કરી રહ્યાં છીએ. આ એપ્રિલ સુધીમાં બધું ફાઈનલ થઈ જશે.”

વિનોદભાઈએ તરત પૂછ્યું, “તારાં સાસુ, સસરાની પરવાનગી લીધી?”

“પરવાનગી શું લેવાની? હા, એમને જણાવ્યું છે ખરું.”

“જણાવવું એક વાત છે અને પરવાનગી બીજી વાત. તમે એમની પરવાનગી લો એ તમારી ફરજ છે. માબાપને સાચવવાની જવાબદારી તમારી છે.”

“એકલા અમારે માથે એમની જવાબદારી નથી, મારાં દિયર-દેરાણી તો અહીં જ છે, તેઓ એમને જોશે.”

“અત્યારે તારાં દિયરદેરાણી અહીં છે પણ તેમને ચાન્સ મળે તો તેઓ પણ તમારી જેમ ઊડે, ત્યારે તારાં સાસુસસરા એકલાં અહીં રહેશે.”

“તેઓ ય પરદેશ આવશે.” સંજના બોલી.

“બેટા, તમે તમારા ભવિષ્યનો વિચાર કરો છો ત્યારે કેમ ભૂલી જાઓ છો કે આ માબાપે તમને ઉછેરતાં કેવાં મધુર સુંદર સ્વપ્નો જોયાં હશે, એમના જીવનનું કેન્દ્ર તમે હશો અને આજે વૃદ્ધાવસ્થામાં એમને એકલા રહેવાનું આવે ત્યારે કેવાં પડી ભાંગે?”

“માત્ર સફળતાને તમારા જીવનનું ધ્યેય ન બનાવો, ભૌતિકવાદની દોટમાં આંધળાં ના બનો. દીકરી, જિંદગીને અખિલાઈપૂર્વક જુઓ, જિંદગીભરનો સંતોષ મેળવવો હોય તો માબાપ તરફ જરાય બેદરકાર ના બનો.”

“પપ્પા, અમે એમના તરફ જરાય બેદરકાર નથી બન્યાં. એમણે અમારા માટે જે સ્વપ્નાં જોયાં છે, તે સાકાર કરવા અમે જઈએ છીએ. ઘર, વતન, સ્વજનો, મિત્રો આ પરિચિત ભૂમિ છોડીને જતાં અમનેય દુઃખ થાય છે. અમારામાંથી કંઈ બાદ થતું હોય એવું લાગે છે. વળી પારકા દેશમાં અજાણ્યા લોકો વચ્ચે જઈને વસવું આસાન નથી. ત્યાં સંસ્કૃતિ બીજી, ભાષા બીજી, રીતરિવાજ, નિયમો બધું ભિન્ન-ત્યાં જઈ મુખ્ય પ્રવાહમાં ભળવું એ અમારા માટેય એક પડકાર જ છે. અમારે ત્યાં કેવો આકરો સંઘર્ષ કરવો પડશે, અમારે બેઉએ જોબ કરવી પડશે, આગળ વધવા, નાના મોટા સ્ટડી કોર્સ પણ કરવા પડશે. ત્યાં થાકવાની ફરિયાદ નહિ ચાલે....”

“પણ દીકરી, તમે બેઉ યુવાન છો. તમારા પગમાં જોમ છે, આંખમાં સ્વપ્નાં છે, તમારા જેવા સેંકડો યુવકો કંઈ કેટલાય દેશોમાંથી આવીને ત્યાં વસે છે, તમારા

બધાંની ઝંખના એક સમાન છે તેથી તેમને એકલાપણું ના લાગે, તેમના સંગે તમને સંઘર્ષ કરવાનું બળ અને પ્રેરણા મળે. પણ તારાં સાસુ-સસરાને નિરાંત ભોગવવાનો આ સમય છે, એ તમારે ના ભૂલવું જોઈએ.”

“પપ્પા, તમારે મારી દૃષ્ટિએ વિચારવાનું હોય કે મારાં સાસુસસરાની દૃષ્ટિએ? હું તમારી દીકરી છું, મને આગળ વધવાની ઉમેદ છે, અત્યારે અમે છીએ એ ક્ષેત્ર અમને નાનું પડે છે, હું આઈ.ટી.નું ભણતી હતી ત્યારથી મેં ક્ષિતિજને પેલે પાર પહોંચવાની મહત્વાકાંક્ષા સેવી છે.”

“દીકરી, તારી મહત્વાકાંક્ષા માટે મને ગૌરવ છે, પણ તું અને તારા પતિ પ્રાંજલ પરદેશ વસવા જઈ રહ્યાં છો, એ કોના પ્રતાપે? તારાં સાસુસસરાએ પ્રાંજલને કેળવ્યા છે. એમનો વિકાસ અને આ કેલિબર કોને આભારી છે? કોણે પ્રાંજલને આ ક્ષમતા આપી? કોણે એમનું વ્યક્તિત્વ વિકસાવ્યું છે? તારાં સાસુસસરાની તપશ્ચર્યાનું આ ફળ છે. તેઓ જરાય ગુંગળાવાં ના જોઈએ, મૂંઝાવાં ના જોઈએ. તેમના મનમાં જરાય ઉદાસીનતા, નિરાશા કે લાચારી ના હોવાં જોઈએ.”

કંઈ પણ બોલ્યા વિના સંજનાએ ડોકું ધુણાવીને હા કહી. એને એનાં મમ્મીપપ્પાની વાત સાચી લાગી, એ એના ઘર ગઈ. સંજનાની મમ્મી રશ્મિબહેને પતિને કહ્યું, “આપણી દીકરી અહીં વૈભવથી રહે છે, એ અને જમાઈ બેઉ મહલખ કમાય છે, પછી પરદેશ જવાની શી જરૂર? એનાં સાસુસસરાએ સાચે જ આ લોકોને પરદેશ જવાની રજા આપી હશે? તમે વેવાઈને ફોન કરીને પૂછી તો જુઓ કે એમના દિલમાં ઉદ્વેગ તો નથી ને?”

વિનોદભાઈએ વેવાઈને ફોન કર્યો તો એમણે કહ્યું, “હા, અમે રજા આપી છે, રાજીખુશીથી રજા આપી છે. પરદેશ જવાનું સપનું દેખાડનારા આપણે જ, અને એમની પાંખોમાં જોમ ભરનારે આપણે જ ને! તો પછી વાંધો શી રીતે ઉઠાવાય?”

“પણ આમ કરીને તમે નિરાંતભરી જિંદગી દૂર ઠેલી રહ્યા છો, આદર્શમાં તણાઈ નથી રહ્યાં ને?”

“અરે તમે બધાં છો ને, વિનોદભાઈ, સંતાનોના માર્ગમાં આપણાથી અંતરાય ન નંખાય.” લાગણીભર સૂરે સંજનાના સસરા મહેશભાઈ બોલ્યા.

રશ્મિબહેને વિનોદભાઈને કહ્યું, “આવી વાત ટેલિફોન પર ના થાય. ચાલો આપણે મહેશભાઈ અને રમાબહેનને રૂબરૂ મળવા જઈએ.”

રશ્મિબહેન તથા વિનોદભાઈ સંજનાને સાસરે પહોંચ્યા. વેવાઈનો પ્રેમ જોઈને મહેશભાઈ ગળગળા થઈ ગયા. ભાવવિભોર સૂરે તેમણે કહ્યું, “સંજના અને પ્રાંજલ જાય છે એ વિચારે હૈયું સહેજ ઉદાસ તો થઈ જાય છે, પણ સંતાનોના સુખમાં જ આપણું સુખ આપણે માનીએ છીએ. એમના સુખ કરતાં આપણું સુખ જુદું નથી અને

આપણે જાણીએ છીએ કે પ્રેમ ત્યાગ માગે છે. તો ત્યાગ કોણે કરવાનો? સંતાનો આપણા માટે એમને મળેલી તક છોડી દે એવું ઈચ્છીએ એ સ્વાર્થ ના કહેવાય?

“સંતાનોને ઉછેરીને મોટાં કર્યાં એની આવડી મોટી કિંમત શી રીતે માગી શકાય? ત્યાગ સંતાનોએ જ કરવાનો? ના, વિનોદભાઈ, સંતાનોને રાજીખુશીથી સમસ્ત અંતઃકરણપૂર્વક શુભાશિષ આપીને વિદાય કરવાનાં.”

“અને આપણો ખ્યાલ જ નહિ રાખવાનો?” વિનોદભાઈએ પૂછ્યું.

મહેશભાઈ ભાવથી બોલ્યા, “આપણો ખ્યાલ ઈશ્વર રાખશે. મને ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધા છે, અને જ્યારે આપણે જીવનની સમગ્રતા સાથે ઈશ્વર સાથે ઐક્ય અનુભવીએ છીએ ત્યારે ઈશ્વરના દિવ્ય તેજથી આપણું અસ્તિત્વ સભર થઈ ઊઠે છે. પછી કોઈ ચિંતા, વ્યથા આપણવે કનડતી નથી.

દરેક પરિસ્થિતિમાં દરેક ઉંમરે હંમેશાં આપણે કંઈક શીખવાનું હોય જ છે. હૃદય મનનાં કમાડ ખુલ્લાં રાખવાનાં.”

મહેશભાઈની વાતને પૂરી કરતાં અત્યંત સાહજિકતાથી વિનોદભાઈ બોલ્યા, “અને આ માટે આપણી કલ્પના અને ચેતાને સદા જાગ્રત રાખવાની.”

(‘શાશ્વત’ બંગલો, ઓપેરા સોસાયટી પાસે, જૈન ઉપાશ્રય સામે, પાલડી, અમદાવાદ-૭)

૩. છત વિનાની ‘દુકાન’

અનુપમ બુચ

આપણે ત્યાં અગરબત્તી મંદિરો કરતાં ફૂટપાથ પર વધારે સળગે છે.

પ્લાસ્ટર ઊખડેલ કમ્પાઉન્ડ વોલ પર લટકાવેલ આઈ શ્રી ખોડીયાર માતાજીની ફોટા સામે કે પતરાંની પેટીના ખુલ્લા ઢાંકણા પર ચીપકાવેલ ચામુંડા માતાજીના ફોટા સામે કે લીમડાના વૃક્ષ નીચે ગોઠવેલ ગોગા મહારાજના ફોટા સામે અગરબત્તી ઘુમાવી દિવસના ધંધાનો પ્રારંભ કરતા હજજારો ‘દુકાનદારો’ બે ઘડી માટે ફૂટપાથ મઘમઘાવતા હોય છે.

સવાર સવારમાં ફૂટપાથ પર ધાર્મિક ડેરી-મઝારમાં ખોડેલી અગરબત્તીની ‘જૂડી’ની ઊઠતી ધૂમ્રસેર અને એ બાંધકામની આડશમાં કે બંધ મકાનની દીવાલના ખૂણામાં ધમધમતી ચાની કીટલી કે શાકની લારી નજીક થતા ધૂપની ઊઠતી ધૂમ્રસેર જુઓ તો સમજવું કે છત વિનાની બધી ‘દુકાન’ ખુલી ગઈ.

કોઈ વાર કાન માંડજો, આ ‘દુકાનો’માં અગરબત્તીઓ થાય ત્યારે તમને નકરા પુરૂષાર્થની ઝાલર સંભળાશે.

અમારા એરિયામાં એક ફૂટપાથ પર વર્ષોથી જેઠો મોચી બેસે છે. સોરી, જેઠાની ‘દુકાન’ છે. સહેજ આગળ એક બંગલાની ફેન્સિંગ પાસે કાળુની સ્કૂટર રિપેરીંગની ‘દુકાન’

છે. થોડેક આગળ એલઆઈસીની કમ્પાઉન્ડ વોલ પાસે ઓપન-ટુ-સ્કાય બાર્બર 'શોપ' છે. પાછળ આઈઆઈએમની ફૂટપાથ પર જૂનાં પુસ્તકોની વર્ષો જૂની 'દુકાન' છે. કેટલાંય વર્ષોથી હું આવી 'દુકાનો' પાસેથી પસાર થાઉં છું પણ હું જાડી ચામડીનો થઈ જાઉં છું. ક્યારેક એ બધા 'દુકાનદારો'ને હું એન્કોયર્સ ગણી ધૂંધવાઉં છું.

કેવી હોય છે આ 'ખુલ્લી દુકાનો', નહિ? નહિ ઉપર છાપરું, નહિ બારી-બારણાં, નહિ આગળિયો-સ્ટોપર કે તાળાં છતાં એ ખૂલે અને બંધ પણ થાય! ફૂટપાથની ધૂળ પર બુઢી સાવરણી ફરે અને અગરબત્તી થાય પછી એ 'દુકાનો'નો વેપાર આખો દિ' ધમધમે. તો ક્યાંક ફૂટપાથ પર બે પેઢી જૂની લાકડાની મોટી પેટી 'દુકાન' બનીને ખોડાણી હોય. એને નાનું અમથું તાળું માર્યું હોય. સવારમાં એનું ઢાંકણું ઉઘડે એટલે સમજો 'દુકાન' ઉઘડી.

અરે, તમે એક વખત આવી કોઈ છત વિનાની 'દુકાન' પાસે સમી સાંજે ઉભા રહી નિરીક્ષણ કરજો. તમે 'દુકાન'ની શ્રદ્ધાપૂર્વક 'વસ્તી' કરતા 'દુકાનદાર'ને જોઈને અવાક થઈ જશો. અંધારું થયા પછી એ 'દુકાન' અલોપ થઈ જાય! ત્યાં 'રવિવારની રજા' પણ ખરી! ટાઢ-તડકાની પરવા ન કરે પણ અનરાધાર વરસાદ હોય ત્યારે ફરજિયાત બંધ રહેતી આ 'દુકાનો' હું બંધ જોઉં છું ત્યારે 'દુકાનદારો' શું કરતા હશે એવો વિચાર મને ક્યારેય નથી આવ્યો.

ખુલ્લી 'દુકાન'ની સુવાંગ માલિકી એમની. હા, કોઈને હપ્તો આપવો પડતો હોય તો તો વહેવારની વાત ગણાય. કાં કોઈ બંગલાવાળો એમ વિચારે, 'ભલે બેઠો બિચારો, કોઈના પેટમાં લાત શા માટે મારવી?' આમ, કોઈના દયાભાવથી 'દુકાન' ટકી રહે. નહિ કોઈ રૂકો, નહિ કોઈ ગુમાસ્તા ધારાની ઝંઝટ! છતાં નૈતિક માલિકી એવી કે બીજી-ત્રીજી પેઢી સુધી કોઈ પેશકદમીનો ભય નહિ! કહે છે ને, 'કબજો બળવાન છે', વર્ષોથી આવી છત વિનાની 'દુકાન' એવી ને એવી જ ઊભી હોય. એ જ બાંકડા, એ જ ડબલાં, એ જ હનુમાનજી, એ જ ખોડિયારમા, એ જ પાવાગઢવાળી!

ફૂટપાથની કોઈક શુકનવંતી 'દુકાનો' એવી પણ હશે જેના માલિક 'પાકી દુકાન' ભેળા થયા હશે. પણ, સેંકડો જેઠાઓ અને હજારો મકનજીઓના નસીબમાં કમ્પાઉન્ડ વોલની આડશે અને રસ્તાના ખૂણામાં 'દુકાનો' ખોલી બેસવાનું હોય છે. ત્યાં રોજ કચરો વળાય છે, રોજ અગરબત્તી થાય છે, ત્યાં રોજ તાળાં વિનાનો ગલ્લો અને પાંચના ભેટ ભરાય છે!

(‘ધુમાડા વિનાની ધૂણી’ રંગદ્વાર પ્રકાશનમાંથી સાભાર)

ગયે મહિને તમને મળ્યું : આદિવાસીઓના આલ્બર્ટ સ્વાઈટ્ઝર - ડૉ. નવનીત ફોજદાર
લેખન-સંકલન : વિક્રમ-ભદ્રા સવાઈ કિમત રૂ. ૪૦/-
આવતે મહિને તમને મળશે : સેવા ડાયરી
ડકેશ ઓઝા

NRG, RG અને ગુજરાતી સાહિત્ય

બાબુ સુથાર

ગુજરાતી સાહિત્ય પર અત્યારે જો સૌથી મોટો ખતરો હોય તો ક્ષમતા વિના સાહિત્યકાર બનવા નીકળી પડેલા NRGઓનો અને એ NRGઓને સાહિત્યકાર બનાવવા નીકળી પડેલા ગુજરાતી સાહિત્યના ફેરિયાઓનો. આ NRGઓ પાસે સાહિત્યસર્જન માટે જોઈએ એવી કોઈ સજ્જતા નથી હોતી. એમનામાં કલ્પનાશક્તિનો ભારોભાર અભાવ હોય છે. એટલું જ નહિ, એમની પાસે જે કલ્પનાશક્તિ હોય છે એમાં આપણી વાસ્તવિકતાનું વિશ્લેષણ કે વિવેચન કરવાની કોઈ ક્ષમતા નથી હોતી. એ લોકો મોટે ભાગે તો અગાઉના નીવડેલા સર્જકોની કલ્પનાશક્તિનું નબળું recycling જ કરતા હોય છે. એમને ગુજરાતી સાહિત્યમાં અત્યારે શું ચાલી રહ્યું છે એની ભાગ્યે જ કશી જાણ હોય છે. આ લોકોને એ વાતની ખબર જ નથી હોતી કે રમેશ પારેખ, ચિનુ મોદી કે આદિલ પહેલાં પણ ગુજરાતી સાહિત્ય હતું. આ NRGઓ પરોપજીવી હોય છે. એને કારણે એ લોકો જે સર્જન કરતા હોય છે એનાથી ગુજરાતી સાહિત્યના ઉકરડાની લંબાઈ, પહોળાઈ અને ઊંચાઈ સતત વધ્યા કરતી હોય છે.

આ NRGઓના કથા સાહિત્યમાં પણ ન તો સામગ્રીનું ઠેકાણું હોય છે કે ન તો આકારનું. એમની મોટા ભાગની સામગ્રી ચીલાચાલુ હોય છે. ક્યારેક એના પર અમેરિકાનું મરચું મીઠું ભભરાવેલું હોય ખરું.

સામગ્રીની વાત તો જાણે સમજ્યા, પણ આકાર? એ કઈ બલાનું નામ છે? એક વાર આવા NRGની વાર્તા વાંચી મેં એને એક ફેરફાર સૂચવ્યો. તે એ કહે, મેં ક્યાં ગુજરાતી સાહિત્ય સાથે એમ.એ. કર્યું છે? એ સર્જકને એમ જ હતું કે આવી બધી કાળજી ગુજરાતી વિષય સાથે એમ.એ. થયેલા લેખકો જ લે! પછી એમણે એમ પણ ઉમેરેલું કે ‘મેં આ વાર્તા મારા ફેઈસબુક પર મૂકી તો ચારસો માણસોએ like કરેલું અને તમે એમ કહો છો કે આ વાર્તા નબળી છે?’

આ સર્જકોની ભાષાનું વ્યાકરણ જોઈને આત્મહત્યા કરવાનું મન થઈ આવે. આ લોકોનાં લખાણોમાં અનુસ્વાર યાદચ્છિક વિહાર કરતાં હોય. આખરે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ સ્વતંત્રતામાં માને છે એટલે આ લોકો એનો લાભ અનુસ્વારને પણ આપે. આ માનવતાવાદ મોટા ભાગના NRGઓના લખાણમાં સોળે કળાએ ખીલેલો જોવા મળે. આ લખાણો ક્યારેક તો એટલાં બધાં કૃત્રિમ લાગતાં હોય છે કે એમને વાંચવા માટે સહૃદયની નહીં પણ સહિષ્ણુ વ્યક્તિની જરૂર પડે.

ઘણા NRGઓ પાછા પત્રકારો પણ છે અને કટાર લેખકો પણ. એમનું લખાણોમાં કશું ઊંડાણ જોવા ન મળે. આ NRGઓને સાહિત્યકાર બનવું છે. એમાંના કેટલાક નિવૃત્ત થઈ ગયા છે. બીજું કંઈ કામ કરવાનું નથી એટલે સાહિત્યમાં રસ લેવા માંડ્યો છે. આ લોકો નવરા બેઠા ગુજરાતી સાહિત્યનું નખ્ખોદ વાળવામાં પોતાનું પ્રદાન કરતા હોય છે. સગાંવહાલાં મિત્રો ત્યાં એમના લખાણના વખાણ કરે. એ સાથે બંગલામાં રહેતા એ NRGઓ છાપરે ચડી જાય. સાલા મેં તો સાહિત્યકાર બન ગયા. એમાંના મોટા ભાગના માને છે કે સાહિત્ય નવરા બેઠા કરવાની પ્રવૃત્તિ છે અને એ આપણને સર્જક તરીકેની ઓળખ અવશ્ય અપાવશે. જો નહીં અપાવે તો આપણે એને 'વેચાતી' ખરીદી શકીશું.

આ NRGઓની નબળી સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓને ઉત્તેજન આપનારા RG સાહિત્યકારોનો પણ તોટો નથી. હકીકતમાં તો એવા RGઓની એક નાત ઊભી થઈ છે. એ અહીં આવતા હોય છે. સાહિત્યકાર બનવા ઉત્સુક NRGઓને મળતા હોય છે અને પછી એમનાં પુસ્તકો પ્રકાશમાં આણવાનું કામ કરતા હોય છે. આ કામ કરતાં પહેલાં એ લોકો જે તે સર્જકોની સર્જકતાને ભાગ્યે જ ધ્યાનમાં લેતા હોય છે. એઓ મોટે ભાગે તો એમની આર્થિક સદ્ધરતાને વધારે ધ્યાનમાં લેતા હોય છે. એક વાર આવા સર્જકોનાં પુસ્તકો પ્રગટ કરવાનું નક્કી થઈ જાય પછી એ લોકો પુસ્તકોની પ્રસ્તાવના લખવાનું કે લખાવવાનું સ્વીકારી લેતા હોય છે. ઘણા પ્રસ્તાવના લેખકો 'કવિ મોટેલ ચલાવે છે છતાં કવિતા લખે છે કે 'કવિ પોતે ડૉક્ટર છે છતાં એમણે વિદેશી ભૂમિ પર ગુજરાતી ભાષાનું સર્જન કરવાનું સ્વીકાર્યું છે' એમ કહીને કવિના વખાણ કરતા હોય છે. આવા લખાણોમાં મોટે ભાગે તો સુગંધ વગરનાં પુષ્પો વેરાયેલાં જોવા મળે.

પ્રસ્તાવના પછી એ પુસ્તકના પ્રકાશમાં RGઓનો બહુ મોટો ફાળો હોય છે. આપણા પ્રકાશકો પણ NRGનું પુસ્તક જોતા જ એને પ્રગટ કરવા તૈયાર થઈ જતા હોય છે. પેલા NRGઓ એમને જે તે પુસ્તકના ઉત્પાદનનો ખર્ચ અગાઉથી આપી દેતા હોય છે. આપણા પ્રકાશકો હજી દેશી ઘંટીવાળા જેવા છે. અનાજ દળવા જાઓ એટલે દળવાના પૈસા તો લે પણ ઉપરથી લોટ પણ કાપી લે.

આ RG સાહિત્યકારો કેવળ પ્રકાશન કે પ્રસ્તાવના પૂરતા જ મર્યાદિત નથી રહેતા. એ એમના ઘરાકનાં પુસ્તકોનું વિમોચન પણ કરતા હોય છે. આ વિમોચકોની પણ એક નાત હોય છે. એ પુસ્તક સાચે સાચ વાંચીને પ્રશંસા કરતા હશે? એમના એક જ પુસ્તકનું ચારેય દિશાના નગરોમાં વિમોચન કરાવતા હોય છે. ક્યારેક તો એક જ પુસ્તકનું બે કે તેથી વધારે વિમોચકોના હાથે થાય છે. આ NRGઓ ખૂબ ઉદાર હોય છે. કોઈ વિમોચકને ખોટું લાગવું ન જોઈએ.

વિમોચનનું ગોઠવી આખ્યા પછી પેલા RGઓ જે તે પુસ્તકની સમીક્ષાઓનું પણ ગોઠવી આપતા હોય છે. જો કે આ લાભ બધાને મળતો નથી. બહુ ઓછા NRGઓનાં પુસ્તકોની સમીક્ષા થતી હોય છે. કેમ આવું થતું હશે? (સન્ધી-૩૯ : ૨૦૧૬માંથી)

● ઊઘડતાં વિશ્વો ●

બાપુની સ્મૃતિના સાચવી રાખેલા થોડા તેજકણ તે જ મારી મૂડી :
'પુત્ર માનવીનો'

સોનલ પરીખ

ગાંધીજી વિશે ઉત્તમોત્તમ ગ્રંથ લખાયા છે, છતાં એમના વિશે લોકો, ખાસ કરીને યુવાનો કેટલું ઓછું જાણે છે! કદાચ મોટા માણસોના મોટા ગ્રંથ તેઓ હાથમાં ન લેતા હોય કે પછી ગ્રંથો સરસ હોય તો પણ એમાંની ગાંધીભક્તિ કે માહિતીસભર વર્ણનો તેમને ગમતાં ન હોય. ગમે તેમ, પણ લોકો ગાંધીને જાણ્યા વગરના રહે તે કેવી રીતે ચાલે?

આમ વિચારીને ગાંધીયુગ જેમણે જીવ્યો છે તેવાં મરાઠી સાહિત્યકાર મૃણાલિની દેસાઈએ નક્કી કર્યું કે ગાંધીજીવન અને ગાંધીયુગને આલેખતી એક નવલકથા રાખવી.

ગાંધીચરિત્રના લેખકોને કાકા કાલેલકર કહેતા, 'આપણે ત્યાં ચરિત્ર લખવાની ફાવટ ભાગ્યે જ કોઈને હોય છે. આપણે ચરિત્રને બદલે માહાત્મ્ય લખવા બેસી જઈએ છીએ. સત્ય બાજુ પર રહી જાય છે અને કલ્પના અને ભક્તિમાં જ લેખનશક્તિ વપરાય છે. હું ગાંધીચરિત્રના લેખરોને વિનંતી કરું છું કે જો ભક્તિભાવથી લીલાવર્ણન જ કરવું હોય તો રામ અને કૃષ્ણ જેવા અવતારી પુરુષો ક્યાં નથી? મહાત્મા ગાંધીજીનું જીવન જેવું છે તેવું જ ભવ્ય છે. પોતાની કલ્પનાતૃપ્તિ માટે એમાં રંગ ભરવાની ધૃષ્ટતા એ ગાંધીદ્રોહ થશે.'

મૃણાલિની દેસાઈએ ગાંધીજીવન અને એ યુગના વાતાવરણને સજીવન કરવા માટે નવલકથા લખવાની પોતાની ઈચ્છા દર્શાવી ત્યારે કાકાસાહેબ કાલેલકરે તેમને પણ ઉપરના શબ્દો કહ્યા અને સત્યને ઈશ્વર માનનાર મહાત્મા વિશે લખવામાં સત્યનો વિપર્યાય થાય તો તેના જેવી કરુણતા બીજી કોઈ તેમ કહી એમને ચેતવ્યા. મૃણાલિનીએ કહ્યું, 'નવલકથા છે એટલે કલ્પના તો આવશે, પણ આપ શબ્દેશબ્દ તપાસી જોજો. ગાંધીજી કે ગાંધીયુગને આલેખવામાં ચૂક થાય તો પછી આપ કહેશો તેમ કરીશ.'

અને એમણે નવલકથા લખી. સમય, ઉંમર વગેરે આડખીલીઓને ગણકાર્યા વિના કાકાસાહેબે નવલકથા વાંચી, ખરેખર શબ્દેશબ્દ તપાસ્યો અને પુરોવચનમાં સંતોષ દર્શાવતા લખ્યું કે આમાં ગાંધીજીને કે ગાંધીયુગને જરા પણ અન્યાય થયો નથી.

આ નવલકથા તે 'પુત્ર માનવીનો'. તેની મરાઠી આવૃત્તિ ગાંધીશતાબ્દી વર્ષમાં એટલે કે ૧૯૬૮માં પ્રગટ થઈ. ગુજરાતી પ્રથમ આવૃત્તિ ૧૯૭૨માં પ્રગટ થઈ અને ૧૯૯૭માં તેનું પુનર્મુદ્રણ થયું.

કલ્પના એવી છે કે નાયક આયુષ્યના સંધ્યાકાળે પોતાનાં સ્મરણો વાગોળે છે. પોતે વિલાયતમાં બેરિસ્ટર થઈને આવેલો શ્રીમંત ઘરનો નબીરો. પિતા પણ વકીલ - અંગ્રેજી વિદ્યા અને અંગ્રેજી રીતભાતના પ્રશંસક. ૧૯૧૭ની સાલ, મોતીહારીમાં મિ. ગાંધી નીલવરો સામે કેસ લડે છે અને સાત હજાર ખેડૂતો સરકાર સામે સાક્ષી આપવા તૈયાર થયા છે એવી અજબ વાત વાંચવા સાથે આ પરિવારનો ગાંધી સાથે પ્રથમ પરોક્ષ પરિચય થાય છે. ચંપારણ સત્યાગ્રહ પછી મજૂર આંદોલન, અસહકારની લડત, દાંડીકૂચ, હિંદ છોડો - દેશ ખળભળી ઉઠે છે, આ પરિવાર પણ ગાંધીરંગે રંગાતો જાય છે. નાયક ગાંધીજીના પ્રત્યક્ષ પરિચયમાં આવે છે, જેલવાસ ભોગવે છે, દેશમાં બનતી વિરાટ ઘટનાઓમાં પ્રત્યક્ષપરોક્ષ ભાગીદાર થાય છે. કથામાં એવી સહજતાથી ગાંધી અને ગાંધીયુગ ગૂંથાતા આવે છે કે વાચક જાણે એ યુગને ફરી જીવે છે.

સમય વીતતો જાય છે. નાયક સ્વાતંત્ર્ય, ભાગલા અને ગાંધીજીની હત્યાની ઘટનાઓનો નિકટનો સાક્ષી બને છે. પછી પણ વર્ષો વીતી જાય છે. આયુષ્યના સંધ્યાકાળે તે વિચારે છે, 'સત્તા-સંપત્તિધારી મોટો માણસ બની મેં જીવન વ્યતીત કર્યું, પણ આજે સરવૈયું કાઢવા બેઠો છું ત્યારે લાગે છે, બાપુ, કે તમારી સ્મૃતિના સાયવી રાખેલા થોડા તેજકણ તે જ મારી મૂડી છે. પણ બાપુ, તમે કહ્યું કંઈક અને અમે કર્યું બીજું કંઈક. તમે કહ્યું હતું કે કોઈ પણ નિર્ણય લો ત્યારે દેશના ગરીબ, કષ્ટ વેઠતા નાગરિકનો ખ્યાલ કરજો. આ કસોટીમાં હું ઘણીવાર હારી ગયો છું. મારાં સ્વજનોને આપવા મારી પાસે કોઈ વારસો નથી.'

'પુત્ર માનવીનો' મૃણાલિની દેસાઈએ પોતે જ ગુજરાતીમાં લખ્યું છે. તેઓ કહે છે તેમ મરાઠી ને ગુજરાતી બંને પુસ્તકો સાથે સાથે લખાતાં ગયાં. મૃણાલિની દેસાઈએ ગાંધીજીને બહુ નિકટથી જોયા હતા. બાપુનાં આત્મીય પ્રેમાબહેન કંટક તેમને દીકરી માનતાં. મૃણાલિની ભલે થોડોક વખત પણ બા-બાપુના કુટુંબના સભ્યની જેવાં બન્યાં અને તે વખતના લોકનેતાઓને પણ પાસેથી જોયા. એ યુગના લોકોની જેમ સાદાઈ, દેશાભિમાન અને સત્યની ઊર્જા તેમના લોહીમાં વણાયાં છે અને કલમમાંથી નીતર્યાં છે. આ મૂલ્યો ધારણ કરીને જીવવું સહેલું નહોતું. એ કસોટીઓ પણ તેમની કલમે બહુ સ્વાભાવિકતાથી આલેખી છે. ગાંધીજીવનની અને ગાંધીયુગની જે પણ ઘટના તેમણે આલેખી છે તેમાં નર્ચુનીતર્યું વાસ્તવ છે. એ ઘટનાઓના સાક્ષી થતા અને તેને પોતાની રીતે પામતાં પચાવતાં પાત્રો કાલ્પનિક હોવા છતાં વાસ્તવિક છે. પશ્ચિમનાં મૂલ્યોથી રંગાયેલો નાયક ગાંધીમૂલ્યોથી રંગાય તો છે, પણ તેના ચરિત્રમાં

ગુપ્તપણે સત્તા-સંપત્તિનું આકર્ષણ તેને નયો આદર્શમૂર્તિ બનતા રોકે છે અને તેને માનવીય બનાવે છે. તેની પત્ની અને બહેને ગાંધીને વધુ પચાવ્યાં છે. તેમની સામે નાયકને પોતાની મર્યાદાઓનો ખ્યાલ પણ આવે છે.

ગાંધીજી કહી ગયા છે કે આપના વંશપરંપરાગત દોષો દૂર કર્યા વિના સ્વરાજ્ય મળશે નહીં એ જાણીને એ દષ્ટિએ મેં મારો કાર્યક્રમ તૈયાર કર્યો હતો. રાષ્ટ્રને એ સમયે તે યોગ્ય લાગ્યો હશે તેથી તેને અપનાવ્યો ખરો, પણ તેનાથી આપના રાષ્ટ્રીય દોષો ફક્ત દબાઈ ગયા. આપને સ્વતંત્ર થયા, પણ એ દોષો નષ્ટ થયા નથી એ ધ્યાનમાં રાખીને સ્વાતંત્ર્ય કાયમ રાખવા આપણે કામ કરવાનું છે. કારણ રાષ્ટ્રીય દુર્ગુણો જો ફરી ઊભા થાય તો સર્વનાશને નોતરશે.’ કાકાસાહેબ લખે છે, ‘આ આપણે ધ્યાનમાં રાખ્યું છે કે નહીં એ તપાસી જોવાના આ દિવસો છે એવે વખતે આપણી આંખો ઊઘાડે એવી આ નવલકથા છે. લેખિકાએ નવી પેઢી સાથે વાતચીત કરવા ગાંધીજીને જ જાણે સજીવન કર્યા છે.’

એ ગાંધીશતાબ્દીવર્ષ હતું - આ સાર્ધ શતાબ્દીવર્ષ છે. પણ કાકાસાહેબના આ શબ્દોમાં આજે પણ ભારોભાર સચ્ચાઈ છે. ગાંધીજીની શતાબ્દી વખતે ગાંધીસાહિત્યનો સાગર નિર્માણ થયો હતો. સાર્ધ શતાબ્દી વખતે પાછો ગાંધીસાહિત્યનો નવો જુવાળ આવશે. યુવાનો એમાંથી શું શું વાંચે? કાકાસાહેબ કહે છે, ‘મને પૂછવામાં આવે તો આ નવલકથામાંથી પ્રારંભ કરવાની શિફારસ હું તો કરું.’

કાકાસાહેબની આ શિફારસ સાથે જરૂર સંમત થવાય. આજે આટલા વર્ષ પણ એમ જ કહેવાનું મન થાય કે ગાંધી અને ગાંધીયુગને સમજવા હોય તો આ નવલકથાથી પ્રારંભ કરવા જેવું ખરું.

(‘પુત્ર માનવીનો’ - મૃણાલિની દેસાઈ, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, રતનપોળ નાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧. બીજી આવૃત્તિ ૧૯૯૭, પૃ. ૪૯૨, મૂલ્ય રૂ. ૧૯૦/-)

ખાસ નોંધ : જે ગ્રાહકોએ ઓનલાઈન કે ડાયરેક્ટ બેંકમાં ચેક અથવા તો રોકડેથી લવાજમ ભરેલ હોય તે તમામ ગ્રાહકોએ પૈસા જમા કર્યા બાદ પૈસા ભર્યાની પહોંચ ઈ-મેઈલ દ્વારા અથવા તો વિચારવલોણાની ઓફિસે અચૂક મોકલવી જેથી કરીને અંક મોકલવામાં સુગમતા રહે.

ખાસ નોંધ

કોઈ પણ પુસ્તિકાની વધારાની નકલ મંગાવતાં પહેલાં કિંમત માટે કાર્યાલયનો સંપર્ક કરવો.

આપણું વિચારવલોણું : નવેમ્બર ૨૦૧૮ : અંક - 11 (36)

હળવાશથી

અમૃતલાલ વેગડને અમારી શ્રદ્ધાંજલી
उपमा कालिदासस्य मारवेरअर्थगौरवम् ।

दण्डिनो पदलालित्यम माधे सन्ति त्रयो गुणाः ॥

અર્થાત્ ઉપમા તો કાલિદાસની જ. ભારવિમાં અર્થનું ગૌરવ. દંડિનું પદલાલિત્ય અપૂર્વ. પણ માધમાં આ ત્રણેય ગુણો છે.

હવે જુઓ કે શાંતિનિકેતનના વિદ્યાર્થીઓએ આના પરથી કેવી કથા જોડી કાઢી.

ચાર મહાકવિઓએ મળીને ઉડીપી હોટેલ નાખી. કાલિદાસ ઉપમા બહુ સારી બનાવતો. ભારવિ અર્થવ્યવસ્થા સંભાળતો. (ગલ્લે બેસતો) દંડિમાં પદની ચપળતા હતી એટલે ગ્રાહકોને ઝડપથી ઉપમા પહોંચાડતો. આમાંથી કોઈ પણ રજા પર જતું તો તેનું કામ માધ સંભાળતા, કારણ કે તેનામાં આ ત્રણેય કુશળતા હતી.

● ● ●

શાંતિનિકેતનના કિચનમાં જમવામાં જ્યારે જુઓ ત્યારે આલુપરવળનું જ શાક હોય. આ બે સિવાય મોટે ભાગે બીજું કોઈ શાક હોય જ નહીં. એ દિવસોમાં ત્રિપુરા અને કૂચબિહારના રાજકુટુંબની છોકરીઓ જ નહીં, સૂદૂર બર્મા, જાવા અને શ્રીલંકાના કેટલાક સમૃદ્ધ કુટુંબની છોકરીઓ પણ ભણતી. બધાં એ ને એ શાકથી કંટાળ્યા. પહેલા મૌન સત્યાગ્રહ કર્યો. આશ્રમના બ્લેકબોર્ડ પર આલુ અને પરવળના મોટા કદના ચિત્રો બનાવી, એમના માથાં કાપી, મોટા અક્ષરે લખ્યું : ‘ધીક્ આલુ, ધીક્ પરવળ.’ પરંતુ આશ્રમના અધિકારીઓનાં પેટનું પાણી ન હાલ્યું. કર્મસચિવ પાસે ફરિયાદ લઈને ગઈ તો મૂઠુભાષી સુરેનદાદાએ કહ્યું : ‘તમે આશ્રમની છોકરી છો. સાદું ખાનપાન અને ઉચ્ચવિચાર-આ જ તમારું ધ્યેય હોવું જોઈએ.’

અંતે એમનું પ્રતિનિધિ મંડળ ગુરૂદેવ પાસે પહોંચ્યું. એમની પાસે બેઠા હતા એમના નિજી સચિવ આલુદા. એ જન્મજાત અભિનેતા હતા અને તેમની વાતો પણ અત્યંત વિનોદી રહેતી. ગુરૂદેવે છોકરીઓને સ્નેહથી બેસાડીને આવવાનું કારણ પૂછ્યું.

‘ગમે તેમ કરીને અમને આ આલુપરવળથી મુક્તિ અપાવો. એક મહિનાથી અમને કેવળ આલુ પરવળ જ મળી રહ્યા છે.’

અચાનક આલુદા ધોતિયાની પાટલી સંભાળી ઊભા થયા અને ગુરૂદેવને પ્રણામ કરીને જવા લાગ્યા.

‘કેમ, તું ક્યાં ચાલ્યો?’ એ જન્મજાત અભિનેતાની આંખમાંથી આંસુ ટપક્યાં. રૂંધાયેલા ગળે બોલ્યા : ‘જી, આપ તો જોઈ રહ્યા છો. હવે હું કેમ કરીને રહી શકું? પટલને લઈને આશ્રમમાંથી ચાલ્યો જઈશ.’

છોકરીઓ ફરિયાદ ભૂલી ગઈ અને ખડખડાટ હસી પડી. આલુદાનો હાથ પકડીને પાછા બેસાડ્યા અને માફી માગી. પટલદા આલુદાના નાના ભાઈ હતા. (બંગાળીમાં પટલ એટલે પરવળ)

તે પછી છોકરીઓને શાકમાં ન તો આલુ મળ્યા કે ન પરવળ.

(‘સ્મૃતિઓનું શાંતિનિકેતન’માંથી - અમૃતલાલ વેગડ)

પ્રતિભાવ

- ‘પેપરક્લિપ્સ’ પુસ્તિકા ચિત્રોથી જીવંત પણ અંદરની વાત કથાનકનું જ મૂલ્ય છે. આજે શિક્ષણમાં ‘મૂલ્ય’ અંગે ખૂબ રજળપાટ ચાલે છે. મૂલ્યપ્રેરક શિક્ષણ ક્યાંય દષ્ટિમાં આવતું નથી. સંખ્યા માટે શરૂ કરેલો યજ્ઞ અનેક આહૂતિ આપે છે. સ્થાનિકથી શરૂ કરેલ યજ્ઞ વૈશ્વિક બને છે. કેટકેટલા લોકો જોડાય છે. એમાં પૈસાની વાત કે કામ માટે સંખ્યાબળની વાત નથી આવતી. સહજપણે લોકો સંકળાયા. વિદ્યાર્થી-તેમના માતાપિતા ગામ એમ આગળને આગળ વણથંભી યાત્રા ક્યાં સુધી પહોંચે છે!!

એની અદ્ભુત વાત રોમહર્ષક છે. ક્યાંય થાક વર્તાતો નથી. એક નાની સંકલ્પના શું શું કરી શકે!! વાત નાની-ઝીણી પણ સંકેત મહામૂલો. આવા કથાનકો સમાજનું પ્રેરકબળ છે. આ જ સાચી નઈ તાલીમ છે. શિક્ષક-શિક્ષણ શું કરી શકે - શું શું કરી શકાય - એના સુંદર ચરિતાર્થો સમાયેલા છે.

તમે આવા લેખક-લેખિકાઓ-કથાનકોની અડફેટ આવતા રહો અને અમને એવા કથાનકો પહોંચાડી અડફેટે લેતા રહો એવી સંકલ્પના સાથે સંકળાયેલા સૌ કોઈને કોટિ કોટિ વંદન.

‘ક્ષમા કરે તે શૂરા - ત્રીસમે વર્ષે.

‘ઘૃણા કરે તે ભૂરા’ - પેપરક્લિપ્સ. સરસ સંદેશા સાંપડ્યા. (વિક્રમ-ભદ્રા સવાઈ)

- તમે પુસ્તિકા લખવા માટે અદ્ભુત વિષય પસંદ કર્યો છે. દૂરના ખૂણામાં રહેલા એક નાના ગામના શિક્ષિકાને એક તુક્કો આવે છે જેને તેની શાળાના વિદ્યાર્થીઓ ઉપાડી લે છે અને પછી તે વિસ્તરે છે તેના દેશની સરહદ પાર. એ આખી વાત અદ્ભુત છે. નાઝીઓ દ્વારા હત્યા પામેલા એ સાઠ લાખ યહૂદીઓની યાદને પેપરક્લિપ્સના પ્રતિક રૂપે સ્મારક બનાવવાનો એ વિચાર કેટલો અર્થપૂર્ણ અને અનેરો છે. એ પ્રોજેક્ટ દ્વારા માનવ જીવનનું મૂલ્ય સમજાવવા નાના બાળકોને એમાં સામેલ કર્યા અને પોતાના ગામની પણ બહાર સુધી માનવ જોડાણ સાધ્યું અને ‘બધાને પ્રેમ કરો’નો સંદેશો ફેલાવ્યો.

થોડા વખત પહેલા મેં એ યાતના છાવણીમાંથી બચેલા કોઈ વ્યક્તિએ લખેલું એક પુસ્તક વાંચેલું ત્યારે એ વ્યક્તિએ કે સહન કરવું પડેલું તે જાણીને હું દ્રવી ગયેલી. તમારા આ પુસ્તકે પણ મારા મન પર એક અમીટ છાપ મૂકી છે. આપણી નિશાળોનાં બાળકો પણ આ ચોપડી વાંચીને આ પ્રોજેક્ટ વિશે જાણે અને આવી કોઈક રીતે સદ્ભાવના ફેલાવવા ઉત્સાહિત થાય. (નીતા નાણાવટી)

- આજે જ ‘પેપરક્લિપ્સ’ પુસ્તિકા ‘વિચારવલોણું’ તરફથી મળી. એક જ બેઠકે વાંચી ગયો. વર્ષો પહેલાં મારી દીકરી મને ‘લાઈફ ઈઝ બ્યુટિફૂલ’ નામની સિનેમા જોવા ખેંચી જ ગઈ. સિનેમા દરમિયાન પણ મારા સ્વભાવમાં આમ રડવું નથી પણ આજે આ

પુસ્તિકા વાંચીને તો હું રોયો. આંખો છલકાતી હતી પણ વિટવેલ ગામની શાળાના હિટલરની હેવાનિયત તો ભલભલાને રડાવી નાખે તેવી હતી જ. શિક્ષકો, વિદ્યાર્થીઓ, ગામના રહેવાસીઓ, શ્રોડર દંપતિ પ્રત્યે અહોભાવ મને રડાવી ગયો.

આપે કરેલ ભાવાનુવાદ પણ ઉત્કૃષ્ટ કક્ષાનો છે. બિલકુલ મૌલિક હોય તેવું લાગે. એકદમ નાના નાના પ્રકરણોમાં આપે સંદેશો પહોંચાડી દીધો છે. શું આ સહિષ્ણુતાનો સંદેશો આપણી કટ્ટરવાદી પ્રજા સુધી ક્યારે પહોંચશે? દુઃખ તો ત્યારે થાય છે જ્યારે ખૂબ ભણેલા-ગણેલા લોકો પણ અસહિષ્ણુ બની જાય છે.

ખેર, આવી સુંદર નાનકડી પુસ્તિકા આપવા બદલ આપને ખૂબ અભિનંદન. આપનો આભાર. નિમિત્ત બનનાર ‘વિચારવલોણું પરિવાર’નો આભાર ન માનું તો નગુણો કહેવાઉં. આ વખતે આ પુસ્તિકાથી વિચાર તો શું પણ મન, બુદ્ધિ અને હૃદયને વલોવી નાખ્યા. તેમનો પણ ખૂબ ખૂબ આભાર. (વિક્રમ વસાવડા, અમદાવાદ)

- પેપરક્લિપ્સ શબ્દ સાંભળતા જ એક નાનકડી નગણ્ય અને ક્ષુલ્લક વસ્તુ મનઃચક્ષુ પર ઊભરી આવે પરંતુ આ જ નાનકડી વસ્તુ દ્વારા ઉદ્ભવેલ એક મહાઅભિયાનની કથા આ પુસ્તિકામાં છે. એક નાનકડા જાણીતા નહિ એવા ગામની શિક્ષિકાના મનમાં અંકુરિત થયેલ બીજ કેવા વિશાળ વટવૃક્ષનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે તેની આ કથા છે. પુસ્તિકા પણ નાનકડી છે. ભાષા શબ્દોના આડંબરરહિત... અલંકારોરહિત અને સામે બેસીને કોઈ વાર્તાલાપ કરતું હોય તેવી.

એક સુંદર ઉમદા આશયને પરિપૂર્ણ કરવા સર્વશક્તિમાન પ્રભુ કેવી કેવી રીતે મદદ પહોંચાડે છે તે જાણીને પ્રભુ પરની શ્રદ્ધા તો વૃદ્ધિ પામે પરંતુ માનવજાતિ પ્રત્યેની, વર્તમાન સંજોગોમાં ઓછી થતી શ્રદ્ધા બળવત્તર બને છે. કદાચ આ જ પુસ્તિકાનો આશય અને ફળશ્રુતિ છે. (ડૉ. જિતેન્દ્ર બેલાણી)

- ઘણાં વર્ષો પછી કોઈ પુસ્તકને અક્ષરે અક્ષર અને સળંગ વાંચ્યું. ટપાલમાં આવ્યું અને અમથા પાનાં ફેરવ્યાં અને વાંચવા માંડી અને બધાં કામો રહ્યા બાજુએ અને બુક પૂરી. અધૂરી મૂકાય નહિ એવી અસરકારક રજૂઆત, બનાવટ વિનાની શૈલી, ખૂબ જ સરળ. બહુ સરસ છે. ખૂબ ગમી. તમે ખરેખર જે કામ કરો છો તે ચીલો ચાતરીને કરેલાં હોય છે. એકે એક કામ દ્વારા આ રીતે તમે દિવસે દિવસે જુવાન થતા જાવ છો, જાણે તમારી ઉંમર ઘટતી જાય છે. જો કે વાંચ્યા પછી મગજ પર પોઝિટિવ અને નેગેટિવ બેઉ અસર થઈ. પુસ્તકનો સંદેશો સરસ અને આજની સ્થિતિનો વિચાર આ સંદર્ભે આવતાં મન ઉદાસ થયું. (નિરંજના વોરા)

- પેપરક્લિપ્સ વાંચી. મહેનત, પ્રમાણિકતા અને નિષ્ઠા એક નાની શરૂઆતને ક્યાં સુધી લઈ જાય છે એનું શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ. એક વાત એ પણ શીખવા મળી કે સંવેદના પણ પેઢી દર પેઢી સચવાય છે, એટલે જ દાદાના માર્યા ગયેલા મિત્રના નામની પેપરક્લિપ પૌત્રી

મોકલી શકી. શાળાના વિદ્યાર્થીઓ કે જેઓ નાઝીવાદ વિશે જાણતાં ન હતા તેઓ આખું સ્મારક રચી શક્યા. ઘણે ઠેકાણે મારી સંવેદનાઓ પણ વહેતી થઈ જે વિશે જાણ્યું, સાંભળ્યું હતું, એ વિશે પેપરક્લિપ્સ વિચારતી કરી. દીકરી સાથે પણ એનાં વિશે ચર્ચા કરી તો એણે પણ એનાં વિશે ઈન્ટરનેટ પર વધુ વાંચ્યું. મને આનંદ થયો કે પેપરક્લિપ્સમાં જે સંવેદનાનો દસ્તાવેજ તમારા દ્વારા મને મળ્યો એને મેં નવી પેઢી સુધી પહોંચાડ્યો. (ગોપાલી)

- રસિલાબેન, અદ્ભુત પુસ્તક છે. વાંચી ... પેપરક્લિપ્સ ... હોલોકોસ્ટની જે વાત તમે ઉપાડી તે કાબિલે દાદ છે. એક સામાન્ય સ્કૂલના પ્રોજેક્ટની વાત કેવી વિસ્તરતી જાય અને એક અવિસ્મરણીય આકાર લે તે વાત. પ્રિન્સિપાલ હૂપરની જેમ તમારી પણ ઉદાત્ત ભાવનાને કારણે વિશાળ ફલકમાં ગુજરાતી વાચકો સુધી પહોંચે તેવી શુભેચ્છા. ફક્ત અનુવાદ હોત તો આટલો પોતિકો ના લાગત. મહેનત લેખે લાગે તમારી. મૂળ શૈલીમાં વાત મૂકી આપી એટલે જ પુસ્તક આટલું આસ્વાદ્ય બન્યું. તમારો આ લાગણી ભીનો પ્રયત્ન પ્રશંસાને પાત્ર છે. ખૂબ ખૂબ અભિનંદન. એક અનોખું અને અદ્ભુત પુસ્તક આપવા બદલ આપનો ખૂબ ખૂબ આભાર. (નયન મહેતા)
- પેપરક્લિપ્સ પુસ્તક વાંચીને ખૂબ પ્રભાવિત થયો છું. બહુ જ સરસ પુસ્તક તમે આપ્યું. આ વધારે લોકો સુધી પહોંચવું જોઈએ. (ડૉ. પંકજ શાહ, અમદાવાદ)
- આજે સાંજે ઘરે આવ્યો કે તમારી પુસ્તિકા પોસ્ટમાં આવેલી જોઈ. તરત વાંચવા બેસી ગયો. એક બેઠકે પૂરી કરી નાખવી પડી, કારણ કે વચ્ચેથી છોડી જ ના શક્યો. જબરજસ્ત પુસ્તિકા છે. તમે બહુ સરસ પુસ્તકો આપો છો. ખૂબ આભાર. (જનક પટેલ, અમદાવાદ)
- એક નવા વિષયને તાજગીસભર શૈલીમાં અને ચક્ષુગમ્ય લે-આઉટ સાથે તમે રજૂ કર્યો છે, જેને વાચકો તો અવશ્ય બિરદાવશે જ પણ અભ્યાસુઓને ય તે ખૂબ ઉપયોગી થશે. શુભેચ્છાઓ અને અભિનંદન. (મનુભાઈ શાહ, ગુર્જર પ્રકાશન)
- ‘પેપરક્લિપ્સ’ પુસ્તક બહુ સ્પર્શી ગયું. તમે ફિલ્મની કરેલી રજૂઆત બહુ સુંદર અને ભાવવાહી છે. વ્હીટવેલના લોકોનો જુસ્સો, પ્રતિબદ્ધતા અને તેમના વિચારો રજૂ કરવામાં તમે અદ્ભુત કામ કર્યું છે. નાઝીના જુલ્મોની મેં અનેક ફિલ્મો જોઈ છે. જેવી કે શીન્ડલર્સ લીસ્ટ, લાઈફ ઈઝ બ્યુટિફૂલ. બોય ઈન અ સ્ટાઈપ્સ પાજામા વિ. હવે તમારું આ પુસ્તક અને એની ફિલ્મ એ મારા વિશિષ્ટ સંગ્રહનો ભાગ બનીને મને યાદ કરાવ્યા કરશે કે માનવ તરીકે આપણામાં માનવીય અને અમાનવીય બંને પ્રકારના અંતિમો ધરાવવાની આવડત છે. આ પુસ્તક આપવા બદલ તમારો ખૂબ આભાર. હું આશા રાખું છું કે બહુ લોકોને આ વાત સ્પર્શશે અને વ્હીટવેલના લોકોની આ ઉમદા લાગણીઓનો પ્રકાશ ફેલાવશે. (નિગમ, અમેરિકા)

આપણી વાત

જો તમે નિયમિત 'વિચારવલોણું' વાંચતા હો, જો તમને એ ગમતું હોય, જો તમને એમ લાગતું હોય કે આ પ્રવૃત્તિ માત્ર પૈસાને કારણે બંધ ના પડવી જોઈએ તો તમે નીચેનાં કામોમાંથી તમને યોગ્ય લાગે તે કરી શકો.

- તમારું ત્રણ કે પાંચ વર્ષનું કે કાયમી લવાજમ સમયસર ભરી દો.
- તમે કમસે કમ બે નવા મિત્રોને તૈયાર કરો, જે લવાજમ ભરીને ગ્રાહક બને.
- તમે એવી થોડીક વ્યક્તિઓ કે સંસ્થાઓ પસંદ કરો, જેમને તમારા મતે 'આપણું વિચારવલોણું' મળવું જોઈએ. તમે એમનું ત્રણ કે પાંચ વર્ષનું લવાજમ ભેટમાં આપી શકો.
- તમે નાની-મોટી રકમ અમને દાન તરીકે આપો.
- સારા-માઠા પ્રસંગે અમારી પુસ્તિકાઓ ખરીદીને ભેટ આપો.
- અમારા કોઈ અંક કે પુસ્તિકાને માટે રૂ. ૧૫,૦૦૦ આપીને સ્પોન્સર કરી શકો.
- તમને ગમેલી અમારી પુસ્તિકાઓને જાતે છાપવાને બદલે અમારી પાસેથી ખરીદો. એ નાની આવક અમને ટકી રહેવાનું બળ આપે છે.

આશા છે કે આ બાબતો પર વિચાર કરીને આપ ઘટતું કરશો.

તમારાં સૂચનો આવકાર્ય છે.

- હવે આપણને ઈન્કમટેક્સમાં રાહત આપવા માટે "80G" સર્ટિફિકેટ આપવાની મંજૂરી મળી ગયેલ છે, જે સૌની જાણ સારુ.

- ટ્રસ્ટીઓ અને સંપાદકો : વિચારવલોણું પરિવાર

અગત્યનું

લેખકોને વિનંતી :

જ્યારે પણ લેખ મોકલો, કાગળ પર પોસ્ટથી કે ઈ-મેઈલ પર, ત્યારે લેખમાં તમારું નામ, સરનામું અચૂક લખો. ઘણા લેખો એવા આવે છે જેના કવર કાઢી નાખ્યા પછી ખ્યાલ આવે છે કે લેખકે પોતાનું નામ તો લખ્યું જ નથી. ઉપરાંત એ પણ લખો કે તમે 'વિચારવલોણું'ના સભ્ય છો કે નહીં. જેથી તમારો લેખ સ્વીકારાયા બાદ તમને એ અંક મોકલી શકીએ. એ વખતે જો તમારું ઈ-મેઈલ એડ્રેસ લખેલું હોય તો અંકની PDF ફાઈલ મોકલવી સહેલી પડે.

● કાંકરીયાળો ●

આજે ગાંધી કેટલા પ્રસ્તુત?

વીસમી સદીના અંતે વિશ્વસ્તરે એક સર્વે થયો કે એ સદીની સૌથી મહાન વ્યક્તિ કોણ? તો વિશ્વભરના લોકોએ ગાંધીજીને સૌથી મહાન વ્યક્તિ ગણાવ્યા. એવા ગાંધીજીના જન્મના એકસો પચાસ વર્ષે આજે ગાંધી સૂચિત જીવનશૈલી, એમના વિચારો કેટલા પ્રસ્તુત છે? શું ગાંધી વિચાર હવે જૂનવાણી થઈ ગયા છે? શું ગાંધીજી આધુનિક હતા? આજના આ સમાજમાં સત્ય, અહિંસા, પ્રેમ, ગ્રામોદ્યોગ, અસ્પૃશ્યતા, સાદગી વિગેરેનો કોઈ અર્થ નથી? શું આજે ગાંધીજી સ્વચ્છતા અને ઉપવાસ દ્વારા વિરોધ પ્રગટ કરવા પૂરતા જ ઉપયોગમાં લેવાના છે?

ભલે આપણને આજે પણ ગાંધીજી પ્રત્યે આદર હોય, ભલે આપણે માનતા હોઈએ કે ગાંધીજીની વાતો આજે પણ એટલી જ પ્રસ્તુત છે તો શું આપણા માનેલા સત્યને કોઈ પણ ભોગે વળગી રહેવાની હિંમત છે? તમને ખબર હોવી જોઈએ કે ગાંધીની કેટલીક વાતો સાથે અસંમત થઈને પણ તમે ગાંધીપ્રેમી હોઈ શકો.

ગાંધીજીએ અગિયાર વ્રતો આપ્યા. આપણે એમાંથી કેટલા પાળીએ છીએ? આપણે રોજિંદા જીવનમાં અહિંસાનું પાલન કરીએ છીએ. પણ રાજ્ય દ્વારા થતી હિંસાને તો ટેકો આપીએ જ છીએ. આપણને ગાંધીનીતિ કરતા યાણક્યનીતિ વધારે વ્યવહારુ લાગે છે. ગાંધી, રવીન્દ્રનાથ, કે. અરવિંદને રોજ પગે લાગીને પણ મહા ભયાનક શસ્ત્ર અણુબૉમ બનાવ્યાનું ગૌરવ લઈએ છીએ. આપણા દેશવાસીઓ-અન્ય ધર્મોના લોકોને કે દલીતોને સ્વીકારી શકતા નથી છતાં ભારતમાતાની જય બોલાવીએ છીએ. આમ આપણા વિચાર અને કર્મોમાં બહુ મોટું અંતર જોવા મળે છે અને એ જાણવા છતાં એમાં કંઈ ખોટું નથી લાગતું. પણ તો તમારા મતે ગાંધીની કઈ વિરાસત આપણે જાળવવી જોઈએ?

મુ. નારાયણભાઈએ કહ્યા મુજબ ગાંધીજીની વાતો બે ભાગમાં વહેંચી શકાય. તત્ત્વ અને તંત્ર. આપણામાંના ઘણા આ તંત્ર, બાહ્યાચારને પકડીને બેઠા છીએ, ખાદી પહેરીએ છીએ. ગ્રામોદ્યોગનાં કામો કરીએ છીએ, રચનાત્મક કામો કરીએ છીએ, પણ તત્ત્વ વિષે બેપરવા છીએ. તેની સામે એવા લોકો હશે જે મીલના કપડાં પહેરતા હોય, શહેરની સુખ સાઘબી ભોગવતા હોય પણ તત્ત્વને બરાબર વળગી રહેતા હોય.

એ વાત સાચી કે ૭૦ વર્ષ પહેલાના ગાંધી આજે એવા ને આવા તો ન ચાલી શકે. તો આપણે ગાંધીવિચારને કેટલો, કેવી રીતે જાળવી શકીએ? ગાંધીજી વિષે ભારતીય તરીકે તમે શું માનો છો? આપના વિચારો ૩૦ નવેમ્બર ૨૦૧૮ સુધીમાં જણાવશો.

મુનિ દવે

(૮૦૪, સગુન પેલેસ, શિવરંજની ચાર રસ્તા, સેટેલાઈટ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫.
email : samanvay.sys@gmail.com)

આજનો સમાજ

આપણી વચ્ચે એક ભૂતાવળ ઊભી થઈ રહી છે, જેને બહુ થોડા જણ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકે છે. એ સામ્યવાદ કે ફાસિવાદની જૂની ભૂતાવળ નથી. એ તો એક નવી જ ભૂતાવળ છે, એક સંપૂર્ણ યાંત્રિક સમાજની. તેનું ધ્યેય બસ એક જ છે કે વધુ ને વધુ ભૌતિક ઉત્પાદન અને વધુ ને વધુ વપરાશ. કોમ્પ્યુટરો દ્વારા આ સમાજનું સંચાલન થાય છે. આ સામાજિક પ્રક્રિયામાં માણસ પોતે આખાંયે તોતિંગ યંત્રમાંના એક પૂરજા જેવો બની રહે છે. એ ખાધેપીધે સુખી છે અને મોજમજામાં રહે છે. છતાં નિષ્ક્રિય છે. નિર્જીવ છે. એની લાગણીઓ મંદ પડી ગઈ છે. આ નવા સમાજની બોલબાલા જેમ વધતી જશે તેમ માણસનું વ્યક્તિગત ને ખાનગી જીવન નામશેષ થતું જશે. બીજાઓ તરફ એની લાગણીઓ માનસશાસ્ત્રીય યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓ દ્વારા તેમજ દવાઓ દ્વારા અમુક ઢાંચામાં ઢાળવાના પ્રયત્નો થશે. આ નવા પ્રકારના સમાજ વિશેની આગાહી જયોર્જ ઓરવેલ પોતાની '૧૯૮૪' નામની નવલકથામાં તથા આલ્ડસ હક્સલીએ પોતાની 'બ્રેવ ન્યુ વર્લ્ડ' નામની નવલકથામાં ક્યારનીયે કરી રાખી છે.

આ નવા સમાજની સૌથી અભદ્ર બાબત એ છે કે આપણે આપણા પોતાના તંત્ર ઉપરનો કાબૂ જાણે ગુમાવતા જઈએ છીએ. આપણા કોમ્પ્યુટરોની ગણતરીઓ આપણા માટે જે નિર્ણયો કરી આપે છે તે મુજબ આપણે વર્તીએ છીએ. એક માનવ તરીકે આપણી સામે કોઈ આગવું ધ્યેય નથી, સિવાય કે વધુ ને વધુ ઉત્પન્ન કરવું અને વધુ ને વધુ વાપરવું. આપણી કોઈ ઈચ્છા નથી અને આપણી કોઈ અનિચ્છા નથી. અણુશસ્ત્રોને લીધે આપણું સમૂળગું અસ્તિત્વ જ ભૂંસાઈ જાય એવો ભય આપણા માથે તોળાઈ રહ્યો છે. એવી રીતે માણસ પોતે જવાબદારીપૂર્વક નિર્ણયો લેવાને બદલે યંત્રવત્ કામ કરતો થઈ જવાને લીધે જે નિષ્ક્રિયતા જન્મે છે તેના પરિણામે આંતરિક નિષ્ક્રિયતાનો ભય પણ આપણી માથે ઝળુંબી રહ્યો છે.

(આશાની ક્રાંતિ : એરિક ફોમ, અનુ. કાન્તિ શાહ)